

PAPER DETAILS

TITLE: Nahivdeki İstidlâl Çesitleri

AUTHORS: Yunus INANÇ

PAGES: 261-295

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/738754>

NAHİVDEKİ İSTİDLÂL ÇEŞİTLERİ THE TYPES OF REASONING IN NAHW

YUNUS İNANÇ

[Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Arap
Dili ve Belagatı ABD.
PhD Karamanoğlu Mehmetbey University Faculty of Islamic Science Department of Ara-
bic
Language and Rhetoric
yunus.inanc@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3659-1634>]

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 16 Ocak/January 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 11 Haziran/June 2019

Yayın Tarihi / Published: 18 Haziran/June 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June

Yıl / Year: 2019 *Sayı – Issue:* 46 *Sayfa / Pages:* 261-295

Atıf/Cite as: İnanç, Yunus. “Nahivdeki İstidlâl Çeşitleri-The Types of Reasoning in Nahw”.
Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Ondokuz Mayıs University Review
of the Faculty of Divinity 46 (Haziran-June 2019): 261-295.
<https://doi.org/10.17120/omuifd.513571>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği
teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a
plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/omuifd>

Copyright © Published by Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi – Ondokuz Mayıs
University, Faculty of Divinity, Samsun, Turkey. All rights reserved.

Nahivdeki İstidlâl Çeşitleri

Öz: Arap dilcileri dilin bütününe ilgilendiren genel ve kapsamlı dil kuralları vaz etmişlerdir. Ancak bununla yetinmemişler ve vaz ettikleri dil kurallarını bütün yönlerden ele almışlardır. Özellikle yöntem ve görüş farklılıklarından kaynaklanan dil ekollerinin ortaya çıkmasıyla birlikte dilciler arasındaki dil tartışmaları yoğunluk ve hız kazanmıştır. Söz konusu tartışmalarda dilciler kendi görüşlerinin doğruluğunu ortaya koymak, muhataplarının görüşlerinden yanlış bulduklarını geçersiz kılmak üzere çeşitli yol ve yöntemler geliştirmişler, kuralları açıklamak ve gerekçelendirmek, tartışmalı dil konularında muhataplarını ikna etmek üzere farklı akıl yürütme biçimleri göstermişlerdir. İşte bu çalışmada dilcilerin sıklıkla başvurdukları akıl yürütme biçimleri çeşitli örnekleriyle ele alınacaktır.

Anahtar Sözcükler: Nahiv, Nahiv Usûlü, Ta'îl, İstidlâl, İlet.

The Types of Reasoning in Nahw

Abstract: Arabic linguists have set general and comprehensive language rules concerning the whole language. But they weren't content with this and have discussed the rules which they have set in all its aspects. Especially with the emergence of language schools resulting from differences in method and opinion, the debates on language between linguists have gained intensity and speed. In these discussions, the linguists have developed a variety of ways and methods to establish the correctness of their own opinions and to invalidate the opinions of interlocutors that they found wrong. They also showed different ways of reasoning to explain, to justify the rules and to convince their respondents on controversial language issues. In this study, the several ways of reasoning that linguists frequently use will be discussed by giving various examples.

Keywords: Nahw, Usûl al-Nahw, Ta'îl, Reasoning, Cause.

Giriş

Nahiv kurallarının vaz edilme sürecinin büyük oranda tamamlanmasının ardından dil bilginleri arasında yer alan görüş farklılıkları doğal olarak ekolleşmeye yol açmıştır. Başlangıçta Basra ve Kûfe ekolleri öne çıkmış, nahvin yayılması, gelişmesi ve tedvin sürecinin hızlanmasına bağlı olarak Bağdat, Endülüs ve Mısır'da yer alan dilcilerin görüşleri de ayrı bir damar oluşturacak nitelik arz etmiştir. Her ne kadar nahiv ekollerinden söz edilirken¹ zikredilen mekteplere yer verilse de daha çok Basra ve Kûfe ekolleri nahiv tartışmalarının başını çekmiştir. Aynı veya birbirine yakın görüşlere sahip olan dilciler çoğu zaman bir ekole bağlı sayılırlar da bağlı olduğu düşünülen ekolden farklı görüşler ifade edebilmişlerdir. Söz gelimi Kûfe ekolünden sayılan Ebû Zekerıyyâ Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ'nın (ö. 207/822) Basra ekolü çizgisinde görüş beyan etmesi, Basra ekolünden sayılan Saîd b. Mes'ade el-Ahfeş'in (ö. 215/830 [?]) kimi zaman Kûfe ekolü tarafından savunulan görüşlere sahip olması bu çerçevede değerlendirilebilir. Dolayısıyla nahiv ekolleri kapalı yapılar olmaktan ziyade aralarında geçişkenliklerin yer aldığı esnek düşünce oluşumları olarak dil tartışmalarını yönlendirmişlerdir.

Nahiv kurallarının vaz edilmesinde kullanılan semâ', kıyâs, icmâ ve istishâb gibi yöntemlerin yanı sıra, vaz edilen kurallarla ilgili bazı akıl yürütme biçimleri dikkat çekmiştir. Nahiv usûlü eserlerinde asli delil ve yöntemlerden sonra ele alınan bu zihinsel muhakeme süreçleri nahiv eserlerinde de fazlaca öne çıkmıştır. Gerek söz konusu ekoller arasında yer alan tartışmalarda gerekse dilcilerin eserlerinde kimi zaman muhalif görüşü geçersiz kılıp savunulan görüşü üstün çıkarmak, kimi zaman da sadece konuyu ortaya koymak amacıyla bazı akıl yürütme biçimlerine başvurulmuştur. Özellikle farklı ekollerin ortaya çıkmasıyla birlikte dilciler kendi görüşlerinin tutarlılığını göstermek, benimsedikleri dil kurallarını gerekçelendirmek ve açıklamak için farklı delillendirme yollarına ve açıklama biçimlerine başvurmuşlardır. İşte bu çalışmada söz konusu akıl

¹ Bk. Şevki Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye* (Kahire: Dâru'l-maârif, 1968), s. 9 vd.

yürütme biçimleri, zihinsel muhakeme faaliyetleri kapsamında yer alan yorum, değerlendirme ve tartışmalara yer verilecektir.

1. İstidlâl ve Çeşitleri

Dilciler, kimi zaman nahiv konularında sıkça tekrar edilen bazı hususlarla ilgili verilen hükümlerin illetini sorgulamışlar ve bir gerekçe arayışına girmişlerdir. Fâilin neden merfû olduğu, mef'ûlün neden mansûb olduğu gibi hususlarda farklı görüşler zikretmişlerdir. Zikredilen görüşlerden doğru olanın kabul edilmesi ve yanlış sayılanın da reddedilmesi söz konusu olmuştur. Görüşlerin eşit olduğu durumlarda ise her iki muhalif görüşün kabul edilmesi de uzak sayılmamıştır. Kimi zaman bir hüküm ile ilgili iki illete yer verilmiştir.² Ancak bazen de dilciler kıyâs veya delil zikretmekten ziyade çeşitli akıl yürütme biçimlerine başvurmuşlardır. Söz konusu akıl yürütme biçimlerine nahiv usûlü eserlerinde dil kurallarına ulaşmada kullanılan delillerle ilgili başlıklar altında rastlamak mümkündür. Dil kurallarının gerekçelendirilmesi ve izahında dilcilerin teorik izah gayretlerinde görülen akli muhakeme ve neden arayışına işaret eden istidlâl olgusu bu çerçevede önem kazanmıştır.

“دلّ” fiilinin istif'âl bâbından (استدلّ) türeyen “istidlâl” kavramı mantık terimi olarak, bir iddiayı ispat etmek amacıyla delil ortaya koyma anlamında kullanılmıştır. Bir diğer ifadeyle istidlâl, daha önce doğruluğu bilinen veya doğru olduğu sanılan bir hüküm veya hükümlerden hareketle bilinmeyen bir hükme ulaşmaktır. Bir bakıma ulaşılmak istenen hükme varmada kullanılan bir zihinsel çıkarım faaliyetidir.³ Buradaki istidlâlden kasıt, nahivcilerin görüşlerine desteklemek üzere Kur'ân'dan, hadîs-i şerîflerden, Araplara nispet edilen şiir ve sözlerden delil getirme (ihticâc) mahiyetindeki istidlâl değil, nahivcilerin başvurdukları akıl yürütme biçimi olan ve hükme ulaşmada geçilen aşamalara işaret eden istidlâldir. İbnu'l-Enbârî (ö. 577/1181) nahivde sık kullanılan istidlâl çeşitlerinin sayılamayacak kadar çok olduğunu belirtmiş ve sık kullanılan dör-

² Ebû'l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Hasâis*, nşr. Muhammed Ali Neccâr (Kahire: Mektebetü'l-ilmîyye, 1952), 1: 101-105.

³ Abdülkuddüs Bingöl, “İstidlâl”, *DİA*, 2001, 23: 323.

düne temas etmiştir.⁴ Celâlüddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505) de nahivde kullanılan istidlâl biçimlerini ele almış ve sekizine yer vermiştir.⁵ Nahivcilerin başvurdukları istidlâl biçimleri çeşitli şekillerde nitelenmiştir. Kimi zaman bir nahivcinin muhakeme ve akıl yürütme biçiminin güçlü⁶ ve hoş⁷ olduğundan söz edilirken kimi zaman da doğru⁸, açık⁹, güzel¹⁰ ve zayıf¹¹ olduğundan bahsedilmiştir. Öte yandan bir mesele ile ilgili tek bir istidlâl biçiminden söz etmek de doğru olmasa gerektir. Zira dилcilerin aynı konu ile ilgili farklı istidlâl biçimlerine başvurduklarına şahit olunmuştur. Dolayısıyla ele alınacak olan istidlâl biçimlerinin kimi zaman iç içe kullanıldığını söylemek mümkündür. Aşağıda dилcilerin başvurdukları istidlâl çeşitleri kısaca ele alınacak, kaynaklarda geçtiği şekliyle örneklendirilecektir.

1.1. Aksini Gerektiren Bir Delilin Bulunmaması İle İstidlâl (الاستدلال بالعكس)

Bir dil meselesi ile ilgili olarak aksini mümkün kılan bir durumun söz konusu olmamasından yola çıkarak hükme varma şeklindeki istidlâl türü nahivciler tarafından sıklıkla kullanılmıştır. Delilin bulunmaması halinde hükmün bulunmamasına işaret eden bu istidlâl türü “kıyâsu'l-aks” ola-

265

OMÜİFD

⁴ Ebû'l-Berekât Abdurrahman İbnü'l-Enbârî, *Lumau'l-edille fi usûli'n-nahv*, nşr. Saïd el-Afgânî (Dimaşk: Matbaatu'l-câmiati's-Sûriye, 1957), 127 vd.

⁵ Celâlüddîn Süyûtî, *el-İktirâh fi usûli'n-nahv*, nşr. Abdulkâkîm Atıyye (Dimaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2006), 138 vd.

⁶ Muhammed b. Yusuf b. Ahmed Nâzıru'l-Ceyş, *Temhîdu'l-kavâid bi şerhi Teshîli'l-fevâid*, nşr. Ali Ahmed Fahir ve diğerleri (Kahire: Daru's-selam, 2007), 3: 1368.

⁷ Ebû'l-Bekâ Yaîş b. Ali İbn Yaîş, *Şerhu'l-mufasssal li'z-Zemahşerî*, nşr. Emîl Bedî' Yakub (Beyrut Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2001), 5: 322; Nâzıru'l-Ceyş, *Temhîdu'l-kavâid*, 5: 5110; Ebû Hayyân Endelûsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl fi şerhi Kitâbi't-Teshîl*, nşr. Hasan Hindâvî (Riyâd: Daru Küñûzi İşbilyâ, 2013), 6: 52.

⁸ Ebû'l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Munsif şerhu kitâbi't-tasrîf*, nşr. Abdullah Emin İbrahim Mustafa (Kahire: İdaratü'l hayâtî't-türâsî'l-kadîme, 1954), 1: 114; Ebû İshâk İbrahim b. Mûsa Şâtıbî, *el-Mekâsîd ü's-şâfiye fi şerhi'l-hulâsa ti'l-Kâfiye*, nşr. Ayyâd b. İd es-Sübeytî (Mekke: Câmiatu Ummu'l-kurâ, 2007), 7: 579; 9: 479.

⁹ Endelûsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 3: 200; Nâzıru'l-Ceyş, *Temhîdu'l-kavâid*, 6: 2758, 2891, 3139; Celâlüddîn Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi' fi şerhi cem'u'l-cevâmi'*, nşr. Ahmed Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1998), 1: 546.

¹⁰ Nâzıru'l-Ceyş, *Temhîdu'l-kavâid*, 10: 4935.

¹¹ Şâtıbî, *el-Mekâsîd ü's-şâfiye*, 8: 12.

rak da nitelenmiştir. Bir durumla ilgili varılan hükmün aksine bir delil bulunmadığı için o hükme ulaşıldığını ifade eden bu düşünme biçimine örnek olarak İbnü'l-Enbârî'nin isim ve i'râb ile ilgili temel ilkelere yer vermesi söz konusu edilebilir. İbnü'l-Enbârî kelimenin dört türlü olamayacağı ve i'râbın beş çeşit olamayacağı hükmüne bu yöntemle ulaşıldığını belirtmiştir. Bilindiği üzere Arapçada kelimeler isim, fiil ve harf olmak üzere üç türdür. Kelimenin neden dört veya beş türlü olmayıp üç türlü olduğu meselesi ile ilgili tartışmalarda varılan hüküm, aksini gerektirecek bir delilin bulunmamasıyla gerekçelendirilmiş ve şöyle denmiştir: Eğer kelimeler üç değil de dört türlü olsaydı ve i'râb dört değil de beş türlü olsaydı bunun delili olurdu. Uzun araştırmalara rağmen kelimenin dördüncü türü veya i'râbın beşinci şekline rastlanmadığına göre kelime dört değil üç, i'râb beş değil dört türdür.¹²

266
OMÜİFD

Mübtedânın haberinde yer alan zarfın mansûbluğu meselesi dilciler arasında tartışılan meselelerden biridir. Kûfeli dilciler zarfın; mübtedâ ile haberin birbirinden farklı olması (hilâf) nedeniyle mansûb olduğunu belirtmişlerdir. Mübtedâ ile haberin farklılığına işaret eden "hilâf" olgusu şöyle izah edilmiştir: "زید قائم" (Zeyd ayakta.) cümlesindeki mübtedâ (زید) ile haber (قائم) aynı kişiye işaret etmektedir. "Zeyd ayakta olandır, ayakta olan Zeyd'dir." Ancak "زید أَمَامَكَ" (Zeyd senin önündedir.) cümlesinde mübtedâ (زید) ile haber (أَمَامَكَ) aynı kişiye işaret etmemektedir. Bir başka ifadeyle mübtedâ habere, haber de mübtedâya işaret etmemektedir. Dolayısıyla mübtedâ ve haber arasında farklılık (hilâf) söz konusudur. Haber, anlam bakımından mübtedânın ifade ettiği kelimeye işaret etmemektedir. Ancak Basralı dilciler buna şöyle diyerek karşı çıkmışlardır. "زید أَمَامَكَ" cümlesinde yer alan "زید" mübtedâ ve merfû, "أَمَامَكَ" ise haber ve zahiren mansûbdur. Ancak eğer zarf (haber) mübtedâdan farklı

¹² Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn Vellâd, *el-İntisâr li Sîbeveyh 'ale'l-Müberred*, nşr. Züheyr Abdulmuhsin Sultan (Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1996), 253-255; Ebû'l-Hasan Muhammed b. Yezîd Müberred, *el-Muktedab*, nşr. Muhammed Abdulhâlik Udayme (Kahire, 1994), 1: 141; Ebû'l-Hasan Muhammed b. Abdullah Verrâk, *'İlelu'n-nahv*, nşr. Mahmud Câsim Muhammed Dervîş (Riyâd: Mektebetu'r-rüşd, 1999), 142; *Luma'*, 142; Ebû'l-Berekât Abdurrahman İbnü'l-Enbârî, *Esrâru'l-Arabiyye*, nşr. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1997), 23; Süyûtî, *el-İktirâh*, 139.

olduğu için mansûb olsaydı mübtedânın da mansûb olması gerekirdi. Çünkü farklılık (hilâf) mübtedâ ile zarf arasında olmaktadır. Zarf, nasıl ki mübtedâdan farklı, ona muhalif ise mübtedâ da aynı şekilde zarftan farklıdır. Dolayısıyla mübtedânın da mansûb olması gerekmektedir. Mübtedânın mansûb olması söz konusu olmadığına göre zarfın mansûb olmasının gerektiren durum mübtedâ-haber arasındaki farklılık (hilâf) değildir. Görüldüğü üzere hükmün “aksinden” yola çıkarak başka bir durumla ilgili imkânsızlık hükmüne ulaşılmıştır.¹³

Kûfeli dilciler sebep-sonuç ifade eden ف (fâu's-sebebiyye) harfinden sonraki muzâri fiili nasp edenin ف harfi olduğunu kabul ederlerken Basralı dilciler muzâri fiilin gizli bir اُن ile mansûb olduğunu kabul etmişlerdir. İkinci görüşten yana olanlar görüşlerini şöyle savunmuşlardır: Eğer ف harfi nasp edatı olsaydı başına و ve ف gibi diğer atıf harfleri gelebilirdi. Nitekim kasem için kullanılan و (vâvu'l-kasem) atıf harfi olan و'dan farklı olduğundan önüne bu atıf harfleri gelmiştir. Aynı durum ف için düşünüldüğünde “ما أنت بصاحبي فأكرمك وفاحدتك” (Sen benim arkadaşım değilsin ki sana ikram edeyim ve seninle konuşayım.) demek mümkün olmalıydı. Ancak bu doğru sayılmadığına göre buradaki ف harfi, atıf harfidir ve muzâri fiil gizli اُن ile nasp edilmiştir.¹⁴ Aynı çerçevede atıf harflerinden و'nın sıralama (tertib) ifade edip etmediği tartışılırken şöyle denmiştir: Eğer و sıralama için olsaydı atıf harflerinden ف gibi olurdu. Böylece şart ve ceza cümlelerinde ف yerine و da kullanılabilirdi. Bu durumda “إن تحسن إليه فالله يجزيك” (Eğer ona iyilik yaparsan Allah seni mükâfatlandırır.) yerine “والله يجزيك” (... ve Allah seni mükâfatlandırır.) demek mümkün olurdu. Ancak bu mümkün olmadığına göre و atıf harfi sıralama ifade etmez.¹⁵ Yine و'nın sadece iki veya daha fazla şeyi bir hükümde toplama anlamı içerdiği, hükme dâhil olan öğelerin belli bir sıralamaya dâhil

¹³ Ebû'l-Berekât Abdurrahman İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf fi mesâ'ilî'l-hılâf beyne'l-basriyyîn ve'l-kûfiyyîn* (Beyrut: Mektebetü'l-asriyye, 2007), 2: 197, 198; Süyûtî, *el-İktirâh*, 138.

¹⁴ Cemâlüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah İbn Mâlik, *Şerhu't-teshîl li İbn Mâlik*, nşr. Abdurrahman Seyyid - Muhammed Bedevî el-Mahtûn (Kahire: Hicr li't-tibâa ve'neşr, 1990), 4: 27, 28; Nâzırü'l-Ceyş, *Temhîdu'l-kavâid*, 8: 4196.

¹⁵ İbn Yaîş, *Şerhu'l-mufasssal*, 5: 10-12.

olma anlamı içermediği ile ilgili olarak {وادخلوا الباب سجداً وقولوا حطة} (Kapısından eğilerek girin, (girerken) «Hitta!» (Yâ Rabbi bizi affet) deyin ki...) (Bakara 2/58) ayeti ile {وقولوا حطةً وادخلوا الباب سجداً} (...ve 'Hitta (Ya Rabbi, bizi affet)' deyin. Kentin kapısından eğilerek tevazu ile girin.) (A'râf 7/161) ayetindeki durum örnek verilmiştir. Eğer و atıf harfi, atfedilen ögelerin belli bir sıra çerçevesinde hükme dâhil olmasını gerektirseydi ayet-teki aynı duruma işaret eden olaylarda aynı sıralamaya dikkat edilirdi. Ancak و harfi sıralama gerektirmediğinden hükme dâhil olan ögelerin yer değiştirmesi sakınca oluşturmamıştır.¹⁶

Tartışmalı konulardan biri de حاشا'nın fiil veya harf olması meselesidir. Sîbeveyh'e (ö. 180/796) göre حاشا tıpkı حتى gibi sonrasındaki kelimeyi cer eden bir harftir. Olumsuzluk ve istisnâ manası içerdiğinden لا'ya benzemektedir. Nitekim "قام القوم حاشا زيد" (Zeyd'in dışında herkes kalktı.) dendiğinde "قام القوم لكن زيداً لم يقم" (Herkes kalktı, ancak Zeyid kalkmadı.) denmektedir. Sîbeveyh'e göre bu harften sonraki kelime için mecrûrluktan başka bir seçenek yoktur. Ancak Müberred'e (ö. 286/900) göre "أتاني حاشا زيد" (Bana Zeyd'in dışındaki herkes geldi.) cümlesindeki حاشا kelimesi سوى anlamında olduğunda harfi cer olarak kullanılmıştır. Kimi zaman fiil de olabilir ki bu durumda cümle "أتاني القوم حاشا زيداً" (Bana Zeyd'in dışındaki herkes geldi.) şeklinde olmaktadır. İbn Yaîş (ö. 643/1245) ise Sîbeveyh'ten yana görüş beyan etmiş ve söz konusu kelimenin fiil değil, harf olduğunu belirterek görüşünü şöyle izah etmiştir: "Eğer حاشا da tıpkı ما خلا ve ما عدا gibi olsaydı onun da ما خلا ve ما عدا gibi gelmesi ve ما حاشا şeklinde olması mümkün olurdu. Ancak bu mümkün olmadığına göre حاشا kelimesi harftir."¹⁷

Bir başka mesele de mâzi fiilin hal manasına gelip gelemeyeceği meselesidir. Kûfeli dilcilerin mümkün gördüğü bu durumu Basralı dilciler mümkün saymamıştır. Basralı dilciler, aksinin mümkün olmamasından yola çıkarak sonuca ulaşmışlardır. Nitekim şöyle bir düşünme biçimi sergilemişlerdir: Mâzi fiilin hal olarak gelmesi mümkün değildir. Çünkü

¹⁶ İbnü'l-Enbârî, *Esrâru'l-Arabiyye*, 159.

¹⁷ İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf*, 1: 226-228; İbn Yaîş, *Şerhu'l-mufasssal*, 4: 511, 512.

mâzi fiil şimdiki zamana delalet etmez. Bu nedenle onun yerine geçemez. Ayrıca hâl uygulamasına yer verilen cümlelerde “الآن” veya “الساعة” gibi ifadeler yer vermek mümkündür. “مررت بزيد يضرب” (Zeyd’e yazarken uğradım.) veya “نظرت إلى عمرو يكتب” (Amr’a yazarken baktım.) gibi cümlelere “الآن” veya “الساعة” ifadelerinin bitişmesi mümkündür. Ancak mâzi fiil için buna imkân yoktur. Yine “ما زال زيد قلم” (Zeyid halâ ayaktadır.) veya “ليس زيد قلم” (Zeyid ayağa kalkmadı.) ifadelerini kullanmak doğru değildir. Zira ما زال ve ليس şimdiki zaman için kullanılırken قلم mâzi fiildir. Eğer mâzi fiilin hal için kullanılması doğru olsaydı bu kullanım da doğru olurdu. Ancak kullanım doğru olmadığına göre mâzi fiilin hal için kullanılması doğru değildir.¹⁸

Kûfeli dilciler ve Süheyli (ö. 581/1185) لکن’in yalın olmayıp birleşik bir kelime olduğunu belirtmişlerdir. Ancak hangi harflerden birleştiği konusunda ihtilaf etmişlerdir. Ferrâ’ya göre لکن ve ل’nin birleşmiştir. Hemze ise hafiflik sağlamak üzere atılmıştır. Diğer Kûfeli dilcilere göre ise لا ve ل’nin birleşmesinden meydana gelmiş olup teşbih anlamı içermeyen ك harfi zaidir. Hemze de tahfif için hazfedilmiştir. Süheyli ise لا ve ل’nin birleşmesinden meydana geldiğini, ancak zaid olan ك harfinin teşbih anlamı içerdiğini belirtmiştir.¹⁹ Basralı dilciler ve son dönem dilcileri لکن’in yalın olduğunu ve birleşik olmadığını belirtmişlerdir. Son görüşü savunanlar لکن’in birleşik olduğu iddiasının geçersiz olduğunu, dayanağının bulunmadığını iddia etmişlerdir.²⁰ Yine Kûfeli dilciler ك’in ك ve soru edatı olan ما’dan birleşik bir kelime olduğunu, başına gelen harfi cerden (ك) dolayı elif’in düştüğünü ve tahfif için de sonunun sükûn olduğunu belirtmişlerdir. Basralılar ise birleşik olmayıp basit olduğunu ve Kûfelilerin delilinin bulunmadığını belirtmişlerdir.²¹ Yine Ferrâ لا’nın ل’nin ve لا’dan mürekkep olduğunu belirtmiştir. İbnü’l-Enbârî ise Ferrâ’nın bir

¹⁸ İbnü’l-Enbârî, *el-İnsâf*, 1: 205, 206.

¹⁹ Ebû’l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah Süheyli, *Netâicu’l-fiker fi’n-nahv*, nşr. Adil Ahmed Abdulmevcud, Ali Muhammed Muavvad (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1992), 200.

²⁰ İbnü’l-Enbârî, *el-İnsâf*, 1: 172.

²¹ İbnü’l-Enbârî, *el-İnsâf*, 1: 242, 243.

delilinin bulunmadığını belirtmiştir.²² Her üç meselede de iddia sahiplerinin iddiaları, hâlihazırda kabul edilen hükmün aksini gerektirecek bir delil bulunmadığından geçersiz sayılmıştır.²³

1.2. Bölümlere Ayırarak (Taksîm) Yapılan İstidlâl (الاستدلال بالتقسيم)

Sık kullanılan istidlâl biçimlerinin bir diğeri bölümlere ayırmak (taksîm) suretiyle yapılan istidlâldir. Bu istidlâlde bir hükmün kapsamına girmesi muhtemel bütün kısımların zikredilmesi, o hükmü ilgilendiren bütün alt başlıkların irdelenmesi ve ilgili hükmün hangi kısımları teşmil edeceği, hangilerini teşmil edemeyeceğinin birer birer ele alınması ve böylece bir elemenden geçirilmesi suretiyle hükme varılması söz konusudur. Bir diğer ifadeyle muhtemel bütün başlıkların irdelenerek elenmesi ve sadece ilgili konuya ulaşılması, hükmün sadece bir konuya bağlanarak diğer başlıklar için geçerli olamayacağı sonucuna varılması söz konusudur. Söz gelimi, isim cümlesinin önüne gelen لکن'in haberine ل'in gelip gelemeyeceği tartışması, taksime başvurularak ve şöyle bir akıl yürütme sürecinden geçilerek sonuçlandırılmıştır: Eğer لکن'in haberine ل'in gelmesi mümkün olsaydı bu ل, ya vurgu için getirilen ل (لام التأكيد) olmalıydı veya yemin için getirilen ل (لام القسم) olmalıydı. Tekit lamının olması ihtimaline bakılacak olursa, tekit lamı ل için uygundur. Çünkü ortak bir anlam içermektedirler. ل ile ortak bir anlama sahip değildir. Dolayısıyla tekit lamının gelmesi mümkün değildir. Kasem lamına gelince kasem lamının ل ile birlikte gelmesi güzel sayılmıştır. Çünkü hem ل hem de kasem lamı kasemin cevabında gelebilir. Ancak bu, ل için mümkün değildir. Dolayısıyla kasem lamının gelmesi de mümkün değildir. O halde hem tekit lamı hem de kasem lamı için durum böyle olunca لکن'in haberine ل'in gelmesi mümkün değildir.²⁴

²² İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf*, 1: 212.

²³ Bu mesele ile ilgili diğer örnekler için bk. Ebû Ali el-Hasen b. Ahmed Fârisî, *el-Mesâilu'l-Halebiyyât*, nşr. Hasan Hindâvî (Dimaşk & Beyrut: Dâru'l-kalem & Dâru'l-menâre, 1987), 210; Verrâk, *İlelu'n-nahv*, 272; İbn Cinnî, *el-Munsif şerhu kitâbi't-tasrîf*, 1: 236; İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf*, 1: 40, 41, 86, 170-176; 2: 469, 470.

²⁴ Verrâk, *İlelu'n-nahv*, 258, 259; İbnü'l-Enbârî, *Luma'*, 127 vd; Süyûtî, *el-İktirâh*, 116.

Görüldüğü üzere bir durumla ilgili olabilecek ihtimaller ortaya konmuş, ihtimaller birer birer değerlendirilmiş, sırasıyla elenmiş ve böylece hükme varılmıştır. İbnü'l-Enbârî buna olumlu cümlelerde kullanılan istisnâ ifadelerindeki müstesnânın âmili ile ilgili ihtimalleri örnek vermiştir. Buna göre “قَامَ الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدًا” (Zeyid’den başka herkes kalktı.) cümlesinde yer alan “زَيْدًا” kelimesinin âmili; ya إِنْ ve öncesindeki fiildir. Ya “أَسْتَيْتِي” manasındaki إِنْ’dır. Ya إِنْ ve لَمْ’den oluşmuş إِنْ لَمْ’dır. Ya da cümle “قَامَ الْقَوْمُ إِلَّا” (Herkes kalktı. Ancak Zeyid kalkmadı.) takdirinde olduğundan “زَيْدًا” kelimesi إِنْ ile mansûb olmuştur. İbnü'l-Enbârî “زَيْدًا” kelimesinin âmili hakkındaki bu dört ihtimali sırasıyla ele almış, bütün seçenekleri irdelemiş, muhtemel durumları tetkik ederek seçenekleri bire indirmiş ve sonuçta olumlu cümlelerdeki hükmün dışına çıkarılan kelimenin (müstesnâ) إِنْ ve öncesindeki fiil ile mansûb olduğunu belirtmiştir.²⁵

İhtimallere yer verip muhtemel durumları değerlendirerek sonuçlara ulaşma yöntemine başvurulmuş bir diğer konu مَذْ ve مَذْ kelimelerinin isim veya harf gurubundan hangisine dâhil oldukları meselesidir. Ebû Ali el-Fârîsî (ö. 377/987) bu iki kelimenin hem isim hem de harf olarak kullanıldığını; “مَا رَأَيْتُهُ مَذْ يَوْمَانِ” (Onu iki gündür görmedim.) cümlesinde isim, “مَا رَأَيْتُهُ مَذْ يَوْمَيْنِ” (Onu iki gündür görmedim.) cümlesinde ise harf olarak kullanıldığını belirtmiştir. Ancak “مَذْ جَاءَنِي مَذْ كَانَ عِنْدِي” (Bana geleli beri/benim yanımda olduğundan beri...) gibi cümlelere bakıldığında durum farklılık göstermektedir. Zira buradaki مَذْ kelimelerinin ya isim veya harf olması muhtemeldir. Ancak cer eden harflerin fiile dâhil olması mümkün olmadığından harf olması mümkün değildir. Aynı çerçevede fiillerin önüne gelen bazı zaman edatlarının harf olmasına imkân verilmediğinden isim olduğuna hükmedilmiştir. Sonuç olarak söz konusu kelimelerin isim veya harf olma seçenekleri irdelendiğinde bunların harf değil isim oldukları sonucu öne çıkmıştır.²⁶

Muzari fiilin farklı zamirlere göre çekimi içinde ayrı bir grup olarak değerlendirilen ve ef’âl-i hamse olarak bilinen

²⁵ İbnü'l-Enbârî, *Luma'*, 128 vd.

²⁶ Fârîsî, *el-Mesâilu'l-Halebiyyât*, 2: 228-230.

“يُفَعِّلَانِ أَتَفَعِّلُونَ أَتَفَعِّلُونَ أَتَفَعِّلُونَ” fiillerindeki i’râb harfi ile ilgili tartışmada da bu akıl yürütme biçimine başvurulmuştur. Tartışılan nokta i’râb alametleri ile ilgili olup sondaki harflerin “i’râb” mı yoksa i’râb “harfi” mi olduğu hususudur. İbnü’l-Enbârî bunların i’râb harfi olmayıp i’râb alameti olduğunu iddia etmiştir.²⁷ Ona göre يُفَعِّلَانِ’nin i’râb alameti ا, أَتَفَعِّلُونَ’nin i’râb alameti و, أَتَفَعِّلُونَ’nin i’râb alameti ي’dır. İbnü’l-Enbârî bunların i’râb harfi olma ihtimalini ve söz konusu fiillerdeki i’râb harfi olması muhtemel harfleri sırasıyla irdelemiştir. İbnü’l-Enbârî’ye göre bunlar i’râb alameti olmasaydı söz gelimi ya فَعِّلَانِ fiilindeki ل harfi, ya zamir (elif) veya kelimenin sonundaki ن harfi i’râb harfi olacaktı. İ’râb harfinin ل olduğu düşünülüyorsa fiillerin i’râbıyla ilgili merfûluk, mansûbluk ve meczûmluk durumlarını birlikte düşünmek gerekecektir ve cezm halinde i’râb harfi sükûn olacaktır. Bu da ل’dan sonraki fâil zahirinin hazfine yol açacaktır ki bu doğru değildir. Dolayısıyla ل’in i’râb harfi olması mümkün değildir. Zamirin (elif) de i’râb harfi olması mümkün değildir. Çünkü zamir asıl itibarıyla fiilin bir parçasıdır. Fâil zamiri başlı başına bir edat olduğundan başka bir kelimede i’râb harfi olarak görev yapması doğru değildir. Yine aynı şekilde ن’un da i’râb harfi olmasına imkân yoktur. Çünkü ن da fiilin asıl harfleri gibi değildir. ن sadece fiilin müfret halindeki zamme harekesi gibidir. Hazfedilmesi, anlamı bozan bir durum değildir. Eğer i’râb harfi olsaydı çeşitli i’râb durumlarına göre hazfedilmez ve hazfi de manayı bozardı. Bu yüzden ن da i’râb harfi değildir. Dolayısıyla söz konusu beş fiilde yer alan harfler i’râb harfleri değil i’râbın ortaya çıktığı alametlerdir.²⁸

İsmi nasp, haberini ra’f eden harflerin neden bu şekilde amel ettiği, neden aksi bir şekilde ismini ra’f, haberini nasp etmediği meselesi tartışılmış ve şöyle denmiştir: Bu harflerin üç şekilde amel etmesi müm-

²⁷ İbnü’l-Enbârî, *el-İnsâf*, 1: 33.

²⁸ İbnü’l-Enbârî, *el-İnsâf*, 1: 33 vd. Söz gelimi “جاء زيد” cümlesindeki زيد kelimesinin son harfi ذ i’râb harfidir. İ’râb harfinin hazfi kelimenin aslını bozucu bir durumdur. Sözü edilen fiillerdeki son harf olan ن ise fiilin merfûluğunda sabit iken mansupluk ve meczûmluğunda hazfedilmektedir. Şayet i’râb harfi olsaydı fiilin i’râb durumlarına göre hazfi söz konusu olmazdı.

kündü. Ya her ikisini de raf' edecekti, ya her ikisini de nasp edecekti veya birini raf', diğerini nasp edecekti. Her ikisini de raf' etmesi doğru sayılmamıştır. Çünkü bu harfler fiile benzedikleri için amel etmektedirler. Fiiller ise iki fâili raf' edemezler. Her ikisini raf' etseydi benzediği asla muhalefet etmiş olurdu. Her ikisini nasp etmesi de doğru bulunmamıştır. Çünkü fiillerin fâil olmaksızın nasp etmeleri mümkün değildir. İki ismi de nasp etseydi fâilsiz olarak iki mef'ûlünü nasp eden bir fiil gibi olurlardı ki bu da ne asıl ne de fer' için mümkündür. O halde geriye birini nasp etme, diğerini de raf' etme seçeneği kalmıştır. Bu durumda merfû isim fâil gibi, mansûb isim de mef'ûl gibi değerlendirilmiştir. Ancak her ne kadar fiilin yer aldığı cümlede fâilin mef'ûl den önce gelmesi asıl olsa da fiile benzeyen bu harflerde mansûb ögenin merfû ögeden önce gelmesi gerekmiştir.²⁹

كيف kelimesinin isim, fiil ve harf türünden hangi kelime gurubuna girdiği tartışılmış ve şöyle bir değerlendirme yer almıştır: كيف ya isimdir, ya fiildir veya harftir. Harf tek bir kelime ile bir anlam ifade etmez. Oysa "كيف زيد" dendiğinde ifade anlamlı ve tam bir cümle olmaktadır. Harf ise böyle değildir. O halde كيف harf değildir. كيف fiil de değildir. Çünkü fiilin; mâzi, muzârî ve emir olmak üzere üç türünün hiçbir özelliğine sahip değildir. Ayrıca fiil, doğrudan fiil üzerine dâhil olmaz. كيف ise doğrudan fiil üzerine dâhil olur ve "كيف تفعل كذا" (Nasıl böyle yaparsın?) denebilir. Eğer كيف fiil olsaydı fiil üzerine gelemezdi. O halde fiil de değildir. Harf ve fiil olmadığına göre geriye sadece isim olması kalmıştır. Ancak ismin özellikleriyle kıyaslandığında كيف'nin isim olması da uzak görülecek olursa şöyle denebilir: Kelimede aslolan isim iken fiil ve harf olmak fer'î bir durumdur. Bu üç kısımdan birine hamletmek gerektiğine göre asla hamletmek fer'e hamletmekten daha uygun görülmüştür.³⁰

²⁹ Ebû'l-Hasen Ali b. Mu'mîn b. Muhammed b. Ali İbn Uşfûr el-İşbîlî, *Şerhu Cümeli'z-Zeccâcî*, nşr. Fevvâz eş-Şa'âr (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1998), 1: 416, 417; Ebû Bekr Muhammed b. Sehl İbnu's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, nşr. Abdülhüseyn el-Fetfî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1996), 1: 230-233; Verrâk, *'İlelu'n-nahv*, 235, 236.

³⁰ İbnü'l-Enbârî, *Esrâru'l-Arabiyye*, 30, 31.

Arap dilindeki genel hükmün dışına çıkan durumları ifade etmek üzere başvurulmuş üsluplardan biri istisnâ üslubudur. Bu tür cümleler de genel hükmün dışına çıkan ögeye müstesnâ denmiştir. Müstesnâ ile ilgili olarak yer verilen tartışmalardan biri de müstesnânın âmili tartışmasıdır.³¹ Kûfeli dilcilere ve Basra ekolünden Müberred ve Zeccâc'a (ö. 311/923) göre "قام القوم إلا زيداً" (Zeyid dışında herkes kalktı.) cümlesindeki زيد kelimesinin âmili إلا'dır. Burada انثنى yerine geçmiştir. Basra ekolüne göre ise müstesnânın âmili ya başlıbaşına fiildir veya لا ile birlikte fiildir. Kûfeli dilcilerin görüşü geçersiz kılınmaya çalışılırken çeşitli ihtimallere yer verilmiş ve bu ihtimaller sırasıyla geçersiz kılınmıştır. Bunların ilki لا'nın انثنى yerine geçerek amel etmesi görüşünü geçersiz kılmaya yöneliktir. Harflerin, taşıdığı anlamı çağrıştıran fiilleri gibi amel etmesi doğru bulunmamıştır. Söz gelimi nasıl ki "ما زيد قائماً" (Zeyid ayakta değildir.) cümlesi doğru bir kullanım iken ما'nın içerdiği anlamdan yola çıkarak ve "ما نفيت زيدا قائماً" (Zeyd'in ayakta olduğunu kabul etmedim.) kastedilerek "ما انثنى" (Zeyid ayakta değildir.) demek doğru değilse لا'nın da انثنى anlamında kullanıldığını ve bu nedenle müstesnânın mansûb olduğunu söylemek doğru değildir. İkincisi ise eğer âmil انثنى anlamındaki إلا olsaydı müstesnânın sadece mansûb olması gerekecekti. Oysa bilinmektedir ki müstesnânın mansûb kullanımı olduğu kadar merfû (ما جاءني أحد إلا زيد) (Bana Zeyid dışında kimse gelmedi.) ve mecrûr kullanımı (ما ممرت بأحد إلا زيد) (Ben Zeyid dışında kimseye uğramadım.) da söz konusudur. Bu da göstermektedir ki müstesnânın âmili انثنى anlamındaki إلا değildir. Bir başka ihtimale göre ise durum şu şekilde değerlendirilebilir: "قام القوم غير زيد" (Zeyid'den başka herkes kalktı.) cümlesindeki غير kelimesi mansûbdur. غير kelimesi ya لا varsayılarak mansûb olmuştur, ya kendi kendine mansûbdur veya öncesindeki fiil ile mansûbdur. لا takdiri ile mansûb olması mümkün değildir. Zira "قام القوم إلا غير زيد" (Zeyid'den başka, Zeyd'in dışında herkes kalktı.) cümlesi yukarıda ifade edilen cümle ile aynı anlamda değildir. Buradaki takdir, anlamı bozucu bir durumdur.

³¹ Bu tartışmaya yukarıda da kısmen değinilmişti. Orada aksinin mümkün görülmemesinden yola çıkılarak bir hükme varılmıştı. Burada ise farklı bir istidlâl türünde yeniden gündeme gelmiştir.

Kendi kendine mansûb olması da doğru değildir. O halde kendinden önceki fiil ile mansûb olduğu hükmü kesin bir hüküm olarak verilebilir. Ayrıca لا'nın da انشئ anlamında amel ettiği kabul edildiğinde ifade iki cümleden oluşmakta iken, cümledeki fiilin âmil olduğu kabul edildiğinde ifade tek cümleden oluşmaktadır. İfadenin tek cümleden oluşmasının mümkün olduğu yerlerde, iki cümleden oluşması yerine tek cümleden oluşmasını tercih etmek daha evladır. Bu nedenle, müstesnâda âmil fiildir.³²

Ukberî de aynı meseleyi ele almış, önce kabul ettiği görüşe yer vermiştir. Ona göre müstesnâ, cümledeki fiil ve لا aracılığıyla mansûb-dur. Görüşünü şu şekilde gerekçelendirmiştir: Nasp bir ameldir ve mutlaka bir âmil gereklidir. Buradaki âmil ise ya lafzî veya manevi bir âmil-dir. Manevi âmil olmasına imkân yoktur. Çünkü harfler, anlamlarıyla amel etmezler. Nitekim olumsuzluk (...ما, لا) ve soru (...هل, أ, كم...) için kullanılan edatlar anlamlarıyla değil lafızlarıyla amel etmektedirler. Burada da لا انشئ anlamı ile amel edemez. Dolayısıyla manevi âmil olamaz. Lafzi âmil ise ya tek başına bir lafız (müfret) veya birkaç lafzın birleşmesiyle oluşmuş bir terkiptir. İki lafızdan (إن ve لا) oluşmuş bir terkip de olamaz. Zira terkip aslın dışına çıkan bir durumdur ve delil olmaksızın aslın dışına çıkış doğru sayılmaz. Ayrıca iki lafızdan oluşan yeni kelime, oluştuğu harflerin anlamlarını değiştirir. Nitekim teşbih için kullanılan كُن ve olumsuz şart cümleleri için kullanılan لا لولا bu çerçevededir. O halde burada âmil lafzi ve müfret bir ameldir ki o da لا'dır.³³

“Taksim”, kimi zaman seçenekleri eleme ve sona kalan ihtimalden yola çıkarak hükme ulaşma şeklinde olsa da kimi zaman konunun izahı için başvurulmuş bir yöntem olmuştur. Dilemler bir durum ile ilgili muhtemel seçeneklerin tümüne yer vermiş ve her seçeneği ayrı ayrı irdelenmişlerdir. Söz gelimi İbn Serrâc harflerin kullanımlarıyla ilgili sekiz ihtimalin

³² İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf*, 1: 212-215.

³³ Ebû'l-Bekâ Muhibbuddîn Abdullah b. Hüseyin Ukberî, *et-Tebyîn an mezâhibi'n-naḥviyyîne'l-Baṣriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin (Beyrut Dâru'l-garb el-İslâmî, 1976), 347 vd.

bulunduğu belirtmiş ve bunları sırasıyla ele almıştır: Bir harf “الرجل” kelimesinde olduğu gibi ya sadece ismin başına gelir. Ya “سوف” gibi sadece fiilin başına gelir. Ya “جاءني زيدٌ و عمرو” (Bana Zeyid ve Amr geldi.) cümlesinde olduğu gibi bir ismi diğerine bağlamak için gelir. Ya bir fiili diğerine bağlamak için, ya bir fiili isme bağlamak için gelir. Ya tam, anlamlı bir cümle üzerine gelir. Ya bir cümleyi diğerine bağlamak için gelir. Ya da cümle içerisinde herhangi bir etkisi yoktur (zâid).³⁴ Ebû Ali el-Fârisî de حاشا kelimesinin türü ile ilgili tartışmada {قلن حاشن لله} (...ve dediler ki: Hâşâ Rabbimiz!) (Yûsuf 12/31) ayetinden yola çıkarak şöyle demiştir: “حاشا ya fiildir veya harftir. Harf olması mümkün değildir. Çünkü harfi cer bir başka harfi cer üzerine gelemaz. O halde bu kelime fiildir.”³⁵ Nahiv eserlerinde bu ve benzeri örnekleri bolca bulmak mümkündür.³⁶

1.3. Öncelik (Evlâ) Vurgusuyla Yapılan İstidlâl (الاستدلال بالاولى)

276

OMÜİFD

Dilciler öncelikli olana veya önceliğe (evlâ) vurgu yapmak suretiyle yapılan istidlâl türüne bir kural koyma bağlamında başvurmadan daha çok vaz edilen kuralları gerekçelendirmek, bir nahiv hükmünden söz ederken neden başka bir hükme değil de o hükme ulaşıldığını izah etmek, doğru ve uygun olanı vurgulamak ve öne çıkan kullanımlara dikkat çekmek üzere başvurmuşlardır. Söz gelimi mef’ûlün âmili ile ilgili tartışmada Kûfeli dilcilere göre mef’ûlü, fiil ve fâil birlikte nasp etmektedir. “ضرب زيدٌ” (Zeyid Amr’ı dövdü.) cümlesindeki عمرو kelimesi hem ضرب ve hem de زيد kelimesi tarafından mansûb kılınmıştır. Bazı dilciler, amilin sadece fâil olduğunu belirtmişlerdir. Kûfeli dilcilerden Halef el-Ahmer’e (ö. 180/796 [?]) göre fâili raf’ eden fâillik manası, mef’ûlü nasp eden âmilse

³⁴ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl fi’n-nahv*, 1: 42.

³⁵ Fârisî, *el-Mesâilu’l-Halebiyyât*, 243, 244; İbn Yaîş, *Şerhu’l-mufasssal*, 4: 511, 512.

³⁶ Söz konusu örneklerden bazıları için bk. Verrâk, *‘İlelu’n-nahv*, 176, 177; Fârisî, *el-Mesâilu’l-Halebiyyât*, 203, 204, 215, 216; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1: 104; İbnü’l-Enbârî, *el-İnsâf*, 1: 39; Ukberî, *et-Tebyîn*, 264-268, 372, 373; Ahmed b. Hüseyin İbn Habbâz, *Tevcîhu’l-luma’ şerhu kitâbi’l-Luma’*, nşr. Fâyiz Zekî Muhammed Diyâb (Kahire: Daru’s-salam, 2002), 103; Cemâlüddîn Ebî Amr Osman b. Ömer İbnü’l-Hâcib, *Emâli İbn’ul-Hâcib*, nşr. Fahr Sâlih Süleyman Kadâre (Beyrut-Amman: Dâru’l-ciyl-Dâru Ammâr, 1989), 2: 570, 785; Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah İbn Akîl, *Şerhu İbn-i Akîl*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd (Kahire: Dâru’t-tûras, 1980), 2: 104.

meʿûllük manasıdır. Basralı dilcilere göre ise fâili raf' eden de meʿûlü nasp eden de fiildir.³⁷ Basra ekolünün görüşüne "Eğer meʿûlde sadece fiil âmil olsaydı meʿûlün fiili takip etmesi ve aralarının hiç ayrılmaması gerekirdi." şeklindeki bir itiraza "evla" olana vurgu yapılarak karşılık verilmiştir. Söz konusu durum ٱnin kullanımı ile kıyaslanmış ve ٱن لدينا (Hiç şüphesiz bizim nezdimizde (onlar için hazırlanmış) boyunduruklar vardır.) (Müzzemmil 73/12) ve ٱن فى ذلك لآية (Hiç şüphesiz bunda bir ibret vardır.) (Âl-i İmrân 3/49) ayetlerinde de olduğu üzere ٱنکالا ve آية کelimeleri ٱn'den uzaklaştığı halde bunların ٱn ile mansûb olduğu belirtilmiştir. Harf olan ٱن, fiilden zayıf olmasına ve amelde fiili takip etmesine rağmen amel ettiği kelimedden ayrılması amelinde zarar vermiyorsa harften güçlü olan ve amelde asıl olan fiilin amel ettiği kelimedden uzaklaşmasının amelinde zarar vermesi hiç mümkün değildir. Dolayısıyla zayıf olan ٱn'nin bu şartlarda amel etmesi mümkün iken, güçlü olan fiilin aynı şartlarda amel etmesi daha öncelikli olarak cevaz verilmesi gereken bir durum olmaktadır.³⁸ İbn Cinnî (ö. 392/1002) ise meʿûlün hem fiil hem de fâil tarafından nasp edilmesi fikrini doğru bulmamıştır. Söz gelimi "ضربتك" (Ben seni dövdüm.) cümlesinde yer alan ٱن meʿûlü ضرب fiili ile fâil olan ت zamiri tarafından mansûb olamaz. Zira nasp etme ameli sadece fiile özgüdür. Diğer edatlar fiile benzerlikleri oranında nasp etmektedirler. Zamirle fiil arasında benzerlik ihtimalinin bulunmadığı üzerinde icma edilmiştir. Çünkü fiil (anlam bakımından) nekralıkta uç nokta iken zamir marifelikte uç noktadadır. Üstelik zamir, zarf ve halde amel edemezken meʿûlü bihte amel etmesi hiç mümkün değildir. Ayrıca "زيد ضرب عمراً" (Zeyid Amr'ı dövdü.) cümlesinde fâil gizli zamirdir. Açıkça zikredilen zamirin ameli mümkün değil iken gizlenen ve zihinde var olan bir zamirin ameli hiç mümkün değildir.³⁹

277

OMÜİFD

³⁷ İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf*, 1: 66 vd.

³⁸ İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf*, 1: 66-68; Râdiyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî Râdî, *Şerhu'l-kâfiye*, nşr. Yusuf Hasan Ömer (Bingazi: Dâru'l-kütübî'l-vataniyye, 1996), 1: 335, 336; Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 2: 5, 6.

³⁹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1: 101-104.

Nihai hükme varmada bu istidlâl türüne başvurulmuş bir diğer mesele de muzari fiilin önüne gelen ve mastar anlamı katan *أَنْ* (أن المصدرية) hazfedilmesi halinde amel edip etmeyeceği meselesidir. Kûfeli dilcilere göre hazfedilen *أَنْ*, yerine herhangi bir karşılık (bedel) bırakmaksızın amel edebilir. Basra ekolüne göre ise amel edemez. Amel edemeyeceğini belirten Basralı dilciler bu istidlâl türüne şöyle başvurmuşlardır: Muzari fiili nasp eden *أَنْ*, fiillerin amillerindendir. Fiillerin amilleri zayıf sayıldığından hazfedilmesi halinde bedelsiz olarak amel edemezler. İsim cümlesinin önüne gelen ve isimleri nasp eden *أَنْ* de aynı şekilde hazf edilmesi halinde bedelsiz olarak amel edemez. *أَنْ* hazfedildiğinde amel edemezse *أَنْ*'in amel etmesi hiç düşünülemez. Zira *أَنْ* isimlerin amili, *أَنْ* ise fiillerin amilidir. İsimlerin amili fiillerin amilinden güçlüdür. Güçlü olmasına rağmen *أَنْ* hazfedildiğine amelini kaybediyorsa zayıf olan *أَنْ*'in amelini kaybetmesi daha öncelikli bir durumdur.⁴⁰

278

OMÜİFD

İsim cümlesinin öğelerinden olan mübtedâ ve haber ile ilgili aslî dizilime göre mübtedâ önde, haber sonda olmalıdır. Ancak kimi zaman haberin mübtedâdan önce gelmesi gerekebilir. Bu durum dilciler arasında tartışılmış ve Kûfeli dilciler, ister müfret olsun ister cümle olsun, haberin mübtedânın öne geçemeyeceğini söylemişlerdir. Basralı dilciler ise tam aksine olarak buna imkân tanımışlardır. Basralı dilciler görüşlerine şöyle bir açıklama getirmişlerdir: Haberın öne geçebileceğine dair pek çok örnek vardır. Hatta kimi örneklerde haberin mamulü bile mübtedânın önüne geçmiştir. Eğer haberin mübtedâdan önce gelmesi doğru olmasaydı haberin mamülünün geçmesi de doğru sayılmazdı. Çünkü âmil neredeyse ma'mûl de orada yer alır. Dolayısıyla haberin ma'mûlü mübtedânın önüne geçmişse haberin geçmemesi için hiçbir neden olamaz.⁴¹ Yine bu konu çerçevesinde ele alınabilecek olan bir diğer konu da mübtedânın birden fazla haberinin olup olamayacağı meselesidir. Kaynaklarda bir mübtedâ için birden fazla haberin olması meselesi tartışılırken bu yöntem kullanılarak varılan bir hükme yer verilmiştir. Normal bir isim cümlesin-

⁴⁰ İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf*, 2: 458.

⁴¹ İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf*, 1: 57, 58.

de yer alan mübtedâ ve haber ile ilgili tartışmalı durum esnasında كان'nin birden fazla haberinin olup olmayacağı konusu gündeme gelmiş ve كان'nin güçlü bir âmil olduğu, zayıf amiller için verilen cevaz varken güçlü bir âmil olan كان için cevaz verilmesinin daha öncelikli olduğu belirtilmiştir.⁴²

İsim cümlesinin önüne gelen ve cümleyi olumsuz yaparak ليس'nin anlamını veren ما'nın haberi üzerine بل ve لكن ile atıf yapıldığında kimileri bu harflerden sonra gelen kelimelerin merfûluğunu gerekli görmüştür. Söz gelimi “ما زيد قائماً بل لكن قاعد” (Zeyid ayakta değildir. Bilakis/ancak oturmaktadır.) cümlesindeki بل ve لكن harflerinden sonra gelen قاعد kelimesi için merfûluk dışındaki ihtimaller doğru sayılmamıştır. Kimilerine göre bu durumlarda mansûbluk da mümkün iken kimilerine göre “ليس زيد” (Zeyid ne ayakta ne de oturmaktadır.) cümlesinde olduğu üzere atıf harfi olan لا'dan sonraki kelimenin mansûbluğu doğru olmayıp merfûluk gereklidir. ليس için doğru sayılmayan durumun ما için doğru sayılması mümkün değildir. Zira ما'nın söz konusu etkiyi icra edebilmesi ليس'ye benzemesi sebebiyledir. Dolayısıyla ليس asıl, ما ise fer'dir. Asıl için doğru görülmeyen bir durumun fer' için doğru sayılması mümkün değildir.⁴³

279

OMÜİFD

Yine harfi cerlerle ilgili bir meselede de aynı akıl yürütme biçimine (evlâ) başvurulmuştur. Bilindiği üzere bazen harfi cerlere ما harfi bitişir ve bu durum harfi cerin ameline zarar vermez. {مما خطيئاتهم أغرقوا} (Hataları (küfür ve isyanları) yüzünden suda boğuldular.) (Nûh 71/25) ve {عما قليل} (Pek yakında onlar pişman olacaklar!) (Mu'minûn 23/40) ayetlerindeki harfi cerlerin kullanımı buna örnek sayılabilir. Bu durum gerekçelendirilirken şöyle denmiştir: Birbirlerine çok bağlı olduklarından tek bir parça gibi sayılmalarına rağmen muzâf ile muzâfun ileyh arasında ما'nın girmesi mümkün iken harfi cer ile mecrûrunun arasında girmesi daha “evla”dır.⁴⁴

⁴² Endelûsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 4: 131.

⁴³ İbn Mâlik, *Şerhu't-teshîl li İbn Mâlik*, 1: 374; Endelûsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 4: 276.

⁴⁴ Endelûsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 11: 277.

Bir başka tartışılmalı konu ise nidâ edatından sonra elif lâmlı bir kelimenin doğrudan gelip gelemeyeceği meselesidir. Kûfelilere göre “يا” veya “يا الغلام” demek mümkün iken Basralılara göre bu mümkün değildir. Basralı dilciler, görüşlerini şöyle gerekçelendirmişlerdir: Hem nidâ edatından sonra gelen kelimenin (münâdâ) başındaki elif ve lâm hem de nidâ edatı (يا) marifelik ifade etmektedir. Bir kelimedede iki marifelik birleşemez. Hatta nidâ edatının kazandırdığı marifelik ile özel isim olmanın kazandırdığı marifeliğin birleşmemesi de bu yüzdendir. Hem nidâ harfinden doğan marifelik hem de özel isimden doğan marifelik birleşmesin diye “يا زيد” ifadesinde yer alan زيد kelimesi özel isim olmanın kazandırdığı marifelikten arındırılmış ve nidâ edatının kazandırdığı marifelik ile marife olmuştur. Nida harfinden doğan marifelik ile özel isimlikten doğan marifeliğin biraraya gelmesi doğru olmazsa, nidâ harfinden kaynaklanan marifelik ile elif ve lâm ile kazanılan marifeliğin birleşmesi hiç doğru olmaz. Çünkü hem nidâ ile kazanılan marifeliğin hem de ال ile kazanılan marifeliğin lafzî bir alameti vardır. Özel isimlikten doğan marifeliğin ise lafzî bir alameti yoktur. Marifeliğinin lafzî bir alameti olan öge ile marifeliğinin lafzî bir alameti olmayan ögenin birleşmesi doğru sayılmazken her ikisinin marifeliğinin de lafzi bir alameti olan ögelerin birleşmesi hiç doğru sayılmamalıdır.⁴⁵ Ayrıca nahiv kuralına göre nidâ edatı olan “يا” harfinin marife bir kelime üzerine doğrudan getirilmesi ve söz gelimi “يا الرجل” denmesi doğru değildir. Bunun tek istisnâsı “الله” lafzıdır. Bu durumun sadece “الله” lafzına has olmasının en başta zikredilen nedeni, çokça kullanılmasıdır. Dolayısıyla Allah lafzının başına nidâ edatının doğrudan getirilmesi doğru kabul edilmiştir.⁴⁶

Bazı harfler olumsuzluk için kullanılan edatlardan ما'ya dâhil edilmiştir ki ا ve لا da bunlardandır. ا'nın olumsuzluk anlamındaki ما yerine kullanılması nadir görülürken لا'nın bu manadaki kullanımı sıklıkla görülmüştür. ا'nın ما gibi amel etmesi konusunda ihtilaf edilmiştir. Kisâî ve Kûfelilerin büyük bir kısmı cevaz verirken İbn Cinnî, Ferrâ ve Basralı

⁴⁵ İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf*, 1: 276.

⁴⁶ Verrâk, *'İlelu'n-nahv*, 341,342; İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf*, 1: 327.

dilcilerin büyük bir kısmı da cevaz vermemiştir. “ما زيدٌ منطلقاً” (Zeyid gitmemektedir.) ve “لا رجلٌ أفضل منك” (Hiçbir kimse senden daha faziletli değildir.) cümlelerinde ما ve لا’nın ليس gibi olumsuzluk anlamında kullanılıp ismini merfû, haberini mansûb yapması ile ilgili olarak bilinen genel durum; Temîm kabilesine göre bu kullanımın mümkün olmadığı, diğer kabilelere göre ise mümkün olduğu yönündedir. Ancak bunların ليس gibi amel etmesi için; isminin nekra olması, haberinin ismi önüne geçmemesi, olumsuzluğun لا ile bozulmaması gibi şartlar ileri sürülmüş ve buna bağlı olarak ilk şart yerine gelmediği için “لا زيدٌ أخاك” cümlesine, ikinci şart yerine gelmediği için “لا قائمٌ رجلٌ” cümlesine ve üçüncü şart yerine gelmediği için “لا رجلٌ قائمٌ إلا أفضلٌ منك” cümlesine cevaz verilmemiştir. Yine لا ile amel ettiği kelimenin arasının ayrılması doğru bulunmamıştır. Zira لا’nın إن gibi amel etme durumu sık olmasına rağmen لا’nın mamulünden ayrılması, ameline manidir. Hal böyleyken لا’nın ليس gibi amel etme durumu az olmasına rağmen mamulünden ayrılmasının ameline mani olması daha öncelikli görülmüştür.⁴⁷

281

OMÜİFD

Öncelikli olma durumuna atfederek yapılan muhakeme biçimlerinin örnekleri oldukça fazladır. Ancak konunun izahı bakımından zikredilen örneklerin yeterli olduğu kanaatindeyiz.⁴⁸

1.4. “İllet” İle İstidlâl (الاستدلال بالعلة)

Nahve dair bir hükmün kabulü veya reddi esnasında başvurulacak yöntemlerden biri de “illet”in ortaya konmasıdır. Bir mesele ile ilgili illetin varlığı hükmün “vaz”ına ve kabulüne, illetin yokluğu ise hükmün geri çekilmesi veya reddine yol açmıştır. İllete bağlı olarak hükme ulaşma iki şekilde olmuştur. İlki, hükmün illetini açıklama ve tartışmalı durumlarda

⁴⁷ Endelûsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 4: 280-286.

⁴⁸ Söz konusu örnekler için bk. Verrâk, *‘İlelu’n-nahv*, 149, 183; Ebû'l-Bekâ Muhibbuddîn Abdullah b. Hüseyin Ukberî, *el-Lübâb fi ileli'l-binâi ve'l-i'rab*, nşr. Gâzî Muhtâr Tuleymât-Abdülilâh Nebhân (Beyrut-Dımaşk: Dâru'l-fikr el-muâsır-Dâru'l-fikr, 1995), 1: 467; İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf*, 1: 35, 51, 80, 107, 125, 169-173, 284-291; 2: 197, 198, 418, 440; *Esrâru'l-Arabiyye*, 47, 48; *Luma'*, 132, 133; İbnü'l-Hâcib, *Emâli İbn'ul-Hâcib*, 2: 641, 773; İbn Mâlik, *Şerhu't-teshîl li İbn Mâlik*, 1: 384; 3: 257; Endelûsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 1: 95. 100. 105; 4: 265; 11: 136.

hükmün illeti ile istidlâlde bulunma şeklindedir. İkincisi de yine aynı şekilde hükmün illetini zikredip tartışılan konuda söz konusu illetin olmamasına dayanarak aynı hükmün verilemeyeceğine ulaşma şeklindedir. Bir başka ifadeyle ilkinde illetin varlığı ile istidlâlde bulunup hükme ulaşma söz konusu iken ikincisinde illetin yokluğu ile istidlâlde bulunarak hükme ulaşma söz konusudur.

Bir hükmün illetini açıklayıp tartışmalı bir konuda söz konusu illetin bulunmasını delil göstererek hükme varma konusunda ism-i fâilin kullanımı örnek verilebilir. Nitekim ismi fâilin fiil gibi işlev görebilmesi için; şimdiki zaman veya gelecek zaman anlamında kullanılması, olumsuzluk, soru vb. edatlara bağlı olarak gelmesi gibi icmâ edilen şartları vardır. Ancak ismi fâilin mâzi fiil anlamında kullanıldığı zaman da amel etmesi, fiilde bulunan özelliklerin aynı anda ismi fâilde de bulunduğu iddia edilerek gerekçelendirilmeye çalışılmıştır. Bir hükmün illetini açıklayıp söz konusu illetin olmamasını delil göstererek hükme varma ile ilgili olarak da ٱ'ın muhaffef hali olan ٱ'ın amel etmesinin mümkün olmadığı hükmüne varılırken geçilen akıl yürütme süreci örnek gösterilmiş ve ٱ'ın hem lafız hem de anlam bakımından fiile benzediği için amel ettiği, ancak muhaffef (ٱ) olunca fiile olan benzerliğinin kaybolduğu ve bu nedenle amel edemeyeceği belirtilmiştir. Zira en önemli benzerlik yönü lafzen benzerlik olup fiil de ٱ de üç harflidir. Mâzi fiil gibi ٱ de fetha üzere mebnîdir. Fiiller gibi ٱ de isimlerin önüne gelir. Fiillerde olduğu gibi ٱ'ye de nûn'ul-vikâye bitişir. Fiillere olduğu gibi ٱ'ye de mansûb zamirler bitişebilir. Ayrıca ٱ ve bu grupta yer alan diğer edatlar da fiil anlamı içermektedir. Nitekim ٱ ve ٱ'nin "حَقَّقْتُ", ٱ'nin "شَبَّهْتُ", ٱ'nin "اسْتَدْرَكْتُ", ٱ'nin "تَمَنَّيْتُ" ve ٱ'nin "تَرَجَّيْتُ" anlamı içerdiği belirtilmiştir. Dolayısıyla bu kelimeler muhaffef olduklarında iki ihtimal söz konusu olacaktır: Ya aynı şekilde amel edeceklerdir ki bunun örneği çok azdır. Ya da amel etmeyecektir ki bunun da örneği oldukça fazladır. Amel etmesinden yana olanlar görüşlerini şöyle gerekçelendirmişlerdir: Tahfif, amele mani bir durum değildir. Çünkü tahfif, bir hazf türüdür ve hazf de arizi bir durumdur. Aslına zarar verecek türden bir hazif de yoktur. O halde ameli devam etmelidir. Ancak amel etmemesi gerektiğini

düşünenler ise konuyu illet bağlamında gerekçelendirmişlerdir. Amelini gerektiren illet ortadan kalkınca amel de ortadan kalkar hükmüne varmışlardır.⁴⁹

Yukarıda kimi zaman aynı durum için iki farklı istidlâl şeklinin bir arada kullanılabileceğine değinilmişti. Aşağıda zikredilecek olan örnek bu çerçevede değerlendirilebilir. Zira hem bütün ihtimallerin ortaya konması, irdelenmesi ve geçersiz ihtimallerin elenmesi (taksîm) söz konusudur hem de ihtimallerin elenmesi esnasında “illet”inin izahı söz konusudur. Bilindiği üzere arapçada i’râbla ilgili değişiklikler kelime sonlarında gerçekleşir. Zira i’râb için kelimenin başında, ortasında ve sonunda olmak üzere üç ihtimal varken neden sonunda yer aldığı konusu dilciler arasında ele alınmış ve çeşitli ihtimallere yer verilmiştir: İ’rabın ilk harfte yer alması mümkün değildir. Çünkü ilk harf, kelimenin başı olduğu için harekeli olmalıdır ve bütün kelimelerin başında harekeli bir harf olmalıdır. Asıl itibariyle harekeli olduğundan üzerine bir de i’râb harekesi dâhil olamaz. Çünkü tek harf üzerinde iki hareke aynı anda bulunamaz. Bu bakımdan başta olması mümkün değildir. Ayrıca i’râb belirtisi hareke olabileceği gibi bazen sükûn da olabilir. Eğer i’râb başta olsaydı kelimenin sükûn ile başlaması söz konusu olacaktı ki bu da imkânsızdır. O halde başta yer alamaz. Ortada yer almasına gelince bu da mümkün değildir. Çünkü kelimelerin ortası her kelimede bir değildir. Bazı kelimeler üç, bazı kelimeler dört, bazı kelimeler beş harflidir. Kimisi altı harfli, kimisi yedi harflidir. Harf sayıları farklı olduğundan orta harfin tespiti mümkün değildir. Ayrıca kelimenin kalıbı/vezni (فعل mi, فعل mi yoksa فعل mi olduğu) orta harf sayesinde bilinir. İ’rab orta harfte olsaydı i’râb harfi ile kelimenin asli harfi karışır. O halde i’râb harfi için geriye sadece kelimenin sonundaki harf kalmıştır.⁵⁰

İ’rabın kelime sonunda yer almasının bir diğer nedeni i’râbın özelliği ile ilgilidir. Zira i’râb, anlamı ortaya çıkarmak için vardır. Dolayısıyla

⁴⁹ İbnü’l-Enbârî, *Luma*, 132; Süyûtî, *el-İktirâh*, 139.

⁵⁰ Ebû’l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk Zeccâcî, *el-İdâh fi ‘ileli’n-nahv*, nşr. Mâzin el-Mübârek (Beyrut: Dâru’n-nefâis, 1979), 76; Verrâk, *‘İlelu’n-nahv*, 151, 152.

kelimenin fazladan kazandığı bir anlamdır. Söz gelimi “جاء زيدٌ ركباً” (Zeyid binekli olarak geldi.) cümlesinde yer alan زيد kelimesi lafzen bir şahsa işaret etmektedir. Kelimenin son harfinde yer alan zamme ise söz konusu harflerin işaret ettiği şahsın cümlede ifade edilen fiili işleyen kimse olduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla önce kelimenin lafız anlamı ortaya çıkmakta, ardından kelimenin son harfindeki i’râb alameti ile kelimenin cümle içindeki işlevi açığa çıkmaktadır. İ’râb son harfte değil de ilk veya orta harflerde olsaydı kelimenin lafız anlamı anlaşılmadan işlevine geçilmiş olacaktı ki bu da ifade edilmek istenen anlamın doğru iletilmesini güçleştirecekti.⁵¹

Yine i’râb konusu ile ilgili bir diğer konu da müsennâ ve cemi kelimelerin i’râbı ile ilgilidir. “طالبانِ طالين” gibi müsennâ ve “مسلمونِ مسلمين” gibi cemi kelimelerde yer alan ا, ي ve و harflerinin “i’râb” mı yoksa “i’râb harfi” mi olduğu konusu dilciler arasında tartışılmıştır. Bilindiği üzere müsennâ ve cemi kelimelerin (cemi müzekker sâlim) i’râbı hareke ile değil harf ileldir. Müsennâlar ان ile merfû, ين ile mansûb ve mecrûr olurlarken cemi müzekker salim kelimeler ون ile merfû بن ile mansûb ve mecrûr olurlar. Kûfeli dilcilere göre müsennâ kelimelerde elif, cemi kelimelerde vâv ve hem müsennâda hem de cemi kelimelerdeki yâ harfleri i’râbın bizzat kendisidir. Ancak Mâzinî (ö. 249/863), Müberred, Ahfeş gibi dilcilere göre ise bu harfler ne i’râbdır ne de i’râb harfleridir. Bila kis i’râba işaret eden sembollerdir. Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), Sîbeveyh ve takipçilerine göre ise bu harfler i’râb harfleridir. Zeccâcî (ö. 337/949) de son görüşten yanadır. Zeccâcî Kûfeli dilcilere şöyle itiraz etmektedir: “İ’râb “رأيت زيدا ومحمداً” (Zeyd’i ve Muhammed’i gördüm.) ve “مررت بزيد ومحمد” (Zeyd’e ve Muhammed’e uğradım.) cümlelerinde yer alan müfret kelimelerde hareke iken müsennâ ve cemi kelimelerde nasıl oldu da harfe dönüştü? Eğer müsennâda elif, cemide vâv ve hem müsennâda hem de cemide yâ harfleri i’râb olsaydı جعفر kelimesindeki ر harfi, مسلم kelimesindeki م harfi i’râb sayılacaktı. Bu mümkün olmadığına göre söz konusu harfler i’râb harfi değildir.”

⁵¹ Verrâk, ‘İlelu’n-nahv, 153.

Buna karşılık Kûfeli dildiler, i'râbın kimi zaman harf, kimi zaman hareke olduğu, nitekim beş muzâri fiilin (ef'âl-i hamse) sonunda yer alan ı harfinin i'râb olduğu konusunda ittifak edildiğini belirtmişlerdir. Basralı dildiler ise bunu kabul etmekle birlikte şöyle itiraz etmişlerdir: Söz konusu beş muzâri fiilin sonundaki ı'nın kelimedenden düşmesi kelimeye zarar vermez. Ancak müsennâ ve cemilerde i'râb olarak nitelenen harflerin hazfedilmesi kelimeyi değiştirir. Eğer زيدان kelimesindeki elif ve زيدون kelimesindeki vâv kelimedenden atılacak olsa hem anlam bozulur hem de artık müsennâ ve cemiye işaret etmez. Oysa يذهب deki i'râb olan nûn'un düşmesi fiile zarar vermez. Dolayısıyla müsennâ ve cemilerdeki harfler i'râb değildir.⁵²

Bilindiği üzere merfûluk, mansûbluk, mecrûrluk ve meczûmluk olmak üzere dört türlü i'râb şekli vardır. Bunlardan kimisi isme, kimisi fiile özgüdür. Muzâri fiilin mecrûrluğu mümkün olmadığı gibi isimlerin de meczûmluğu mümkün değildir. Dolayısıyla merfûluk ve mansûbluk isim ve fiil arasında müşterek iken mecrûrluk isimlere, meczûmluk ise muzâri fiile özgüdür. Bunun "ileti" şöyle izah edilmiştir: Mecrûrluk muzâfun ileyhte tenvine mukabil olarak getirilmiştir. Bu durum fiillerde yoktur. Zira fiiller için tenvin söz konusu değildir ve fiiller muzâfun ileyh olamaz. Çünkü Arapçada izafet üç şekilde yapılır. Birincisi "هذه دار زيد" (Bu, Zeyd'in evidir.) ve "هذا ثوب عبد الله" (Bu, Abdullah'ın elbisesidir.) cümlelerinde olduğu gibi bir şeyin sahibine izafe edilmesi şeklindedir. İkincisi bir şeyin asıl sahibine veya ona ulaştıran şeye nispet edilmesi şeklindedir. Nitekim "الحمد لله" (Hamd Allah'adır.) cümlesinde ilk duruma, "الشكر لزيد" (Teşekkür Zeyd'edir.) ve "مررت بعد الله" (Abdullah'a uğradım.) cümlelerinde ikinci duruma işaret edilmiştir. Diğer harfi cerler de aynı şekilde fiilleri mef'ûllerine ulaştırmak üzere isme izafe edilmişlerdir. İzafetin üçüncü şekli ise bir şeyin cinsine izafe edilmesidir. "خاتم حديد" (demir yüzük), "ثوب خز" (ipek elbise) gibi kullanımlar buna örnektir. Bu durum fiiller için mümkün değildir. Fiillerin sahibine nispet edilmesi veya diğer nispet

⁵² Zeccâcî, *el-İdâh*, 130-133; Verrâk, *'İlelu'n-nahv*, 162 vd; İbnü'l-Enbârî, *Esrâru'l-Arabiyye*, 48, 49; *Esrâru'l-Arabiyye*, 46, 47.

türlerine maruz kalması mümkün değildir. Dolayısıyla mecrûr olamazlar.

53

Fiil cümlesinin temel öğelerinden fâilin merfûluğuna ve mef'ûlün de mansûbluğuna şöyle bir akıl yürütme ile gerekçe bulunmaya çalışılmıştır: Fâil ile mef'ûlu nasp ile ayırt etmek istemişlerdir. Bir cümlede fâil bir tane iken mef'ûl bir olabileceği gibi birden fazla da olabilir. Fâil çoğu zaman mef'ûlden azdır. Öte yandan fâili i'râbı olan merfûluk ağır, mef'ûlün i'râbı olan mansûbluk ise hafif bir i'râbdır. Buna bağlı olarak telaffuzda dengeyi sağlamak üzere ağır olan i'râbı az olana, hafif olan i'râbı ise çok olana vermişlerdir. Bir başka izah tarzında ise fâil mübtedâya benzetilmiştir. Nasıl ki mübtedâ ve haberden anlamlı bir cümle oluşuyorsa fiil ve fâilden de anlamlı bir cümle oluşmaktadır. Mübtedâ merfû olmuş, fâilin de merfûluğu buna hamledilmiştir. Başka bir açıklama biçimine göre cümledeki fiili ortaya çıkaran öge fâil olduğundan fâil, mef'ûlden güçlüdür. Bu nedenle hareketlerin en güçlüsü olan zamme fâile verilmeli, hareketlerin en zayıfı olan fetha da mef'ûle verilmelidir.⁵⁴ Fâilin merfûluğu ile ilgili zikredilen diğer illetlere gelince: Fâil mef'ûlden ayırt edilsin diye merfû kılınmış; fâil merfû, mef'ûl de mansûb sayılmıştır. Söz konusu hüküm ile ilgili ilk illetle yetinmeyenler mef'ûlün merfû, fâilin mansûb olması halinde de ayırt edici durumun söz konusu olacağını, dolayısıyla bunun yeterli bir izah olmadığını belirtmişlerdir. Buna bağlı olarak dilciler ikincil ve üçüncül "illet" zikretme ihtiyacı hissetmişlerdir. Zikredilen ikincil illetlerin en yaygın olanlarından birinde güç durumuna vurgu yapılmış, fâilin mef'ûlden güçlü olduğu, merfûluğun da mansûbluktan güçlü olduğu, güçlü olan i'râb türünün güçlü olan fâile, zayıf olan i'râb türünün zayıf olan mef'ûle verilmesi gerektiği belirtilmiştir. Başka bir illet izahında ise önceliğe vurgu yapılmış, fâilin önce, mef'ûlün sonra olduğu, aynı şekilde merfûluğun önce, mansûbluğun

286

OMÜİFD

⁵³ Ebû Bîşr Amr b. Osman b. Kanber Sîbeveyh, *el-Kitâb*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1988), 1:14; Zeccâcî, *el-İdâh*, 107-109; Verrâk, *'İlelu'n-nahv*, 145.

⁵⁴ Verrâk, *'İlelu'n-nahv*, 269, 270.

sonra olduğu, buna bağlı olarak da aynı önceliğe göre i'râb tahsisinin gerçekleştiği belirtilmiştir.⁵⁵

Bilindiği üzere اِنْ ve لَنْ gibi harflerle, amel ettikleri kelimeler arası- na başka bir öge (ما gibi) dâhil olduğunda bu harflerin ameli zayıflar. Ancak harfi cerler için bu durum geçerli değildir. Zira harfi cerlerin ameli aslidir. Bir diğer ifadeyle harfi cerler asıl itibariyle amildirler. Sözü edilen harfler ise fiile benzedikleri için amildirler. Dolayısıyla asıl itibariyle âmil olan amiller, başkasına benzemekle âmil olanlardan güçlüdürler. Bu ne- denle aralarına başka bir ögenin girmesi güçlü amillere zarar vermezken zayıf amillerin ameline manidir.⁵⁶ Mübtedânın merfû olmasıyla ilgili de üç illet zikredilmiştir: Mübtedâ kelamın en güçlü hali olan ibtida konu- mundadır. İrâbın en güçlü hali de merfûluktur. Dolayısıyla i'râbın en güçlü hali kelamın en güçlü konumuna hasredilmiştir. İkinci illete gelin- ce; mübtedâ ilk, merfûluk da ilktir. Başta olan (merfûluk) yine kendisi gibi başta olana (mübtedâ) hasredilmiştir. Mübtedâ kendisi hakkında haber verilen ögedir. Fâil de aynı şekilde kendisi hakkında haber verilen ögedir. Nasıl ki fâile merfûluk verilmişse ona benzeyen diğer ögelere de merfûluk verilmiştir. Mübtedâ da bunlardan biridir.⁵⁷

287

OMÜİFD

1.5. "Benzeri" ve "Örneği"nin Olmaması Vurgusuyla Yapılan İstidlâl (الاستدلال بعدم النظير)

Bir konuda hüküm vermesürecinde benzeri ve örneğinin olmamasından, Araplardan benzerinin duyulmamasından yola çıkarak muhtemel hü- kümlerin elenmesi, benzeri ve delili olan kullanımlarla ilgili hükme v a- rılması veya benzeri olmadığı için aksine hüküm verilmesi anlamında kullanılmıştır. Nahivciler hükümlerini desteklemek amacıyla üzerinde durdukları konu hakkında çoğu zaman örneklem yöntemine başvurmuş- lar ve görüşlerini örneklerle pekiştirmeye çalışmışlardır. Bir konuda ben- zer bir kullanımın bulunup bulunmaması, hüküm açısından son derece

⁵⁵ İbnü'l-Enbârî, *Esrâru'l-Arabiyye*, 60, 61.

⁵⁶ Verrâk, *'İlelu'n-nahv*, 219.

⁵⁷ İbnü'l-Enbârî, *Esrâru'l-Arabiyye*, 56. Diğer örnekler için bk. Verrâk, *'İlelu'n-nahv*, 212; İbnü'l-Enbârî, *Esrâru'l-Arabiyye*, 50; Endelûsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 4: 274.

önemli görülmüştür. “Benzeri”nin olmaması ile istidlâle çoğu zaman muhalif görüşün reddinde, bazen de kabul edilen görüşün müdafasında başvurulmuştur. Benzeri bulunmayan durumları sahiplenmek, benzeri olmayan sonuçlara ulaşmak doğru görülmemiştir.⁵⁸ Dilelerin büyük bir kısmı “benzeri” olana hamletmenin benzeri olmayana hamletmekten evla olduğunu ve bir hükmün benzeri olmayan bir sonuca ulaştırmasının o hükmün reddine neden olduğunu belirtmişlerdir.⁵⁹ İbn Cinnî, benzeri olmayana hamledilen bir durumun reddedilmesi gerektiğini belirtse de⁶⁰ delili bulunan bir konuda benzer kullanımın bulunup bulunmadığı sorusunun gereksiz olduğunu, ancak delil bulunmaması halinde benzerine başvurmak gerektiğini belirtmiştir.⁶¹ Aynı İbn Cinnî bir kullanım ile ilgili olarak kıyâsın cevaz vermesi halinde benzerinin olmamasının o kullanıma zarar veremeyeceğini, benzerini getirmenin güzel sayılmakla birlikte zorunlu görülmediğini belirtmiştir.⁶²

288

OMÜİFD

Süyûtî de bu tür istidlâl çeşidinin bir şeyin varlığını göstermek için değil, yokluğunu göstermek için kullanıldığını belirtmiştir.⁶³ Ebû Osman el-Mâzinî muzâri fiilin, başına gelen س ve سوف ile merfû olduğu iddiasını geçersiz kılarken bu yöntemle başvurmuş ve şöyle demiştir: “Biz, fiillerde âmil olan hiçbir harfe ʾın bitiştiğini görmedik. Bunun hiç örneği yoktur.”

⁵⁸ İbn Ümmü Kâsım Murâdî, *Tavdîhu'l-mekâsîd ve'l-mesâlik bi şerhi Elfiyeti İbn Mâlik*, nşr. Abdurrahman Ali Süleyman (Kahire: Dâru'l-fikr el-Arabî, 2001), 3: 1145; Nâzırü'l-Ceyş, *Temhîdu'l-kavâid*, 2: 900; 5: 2541; Ebu'l-İrfan Muhammed b. Ali Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân 'alâ Şerhi'l-Üşmûnî 'alâ Elfiyeti'bni Mâlik & Şerhu's-sevâhid li'l'Aynî*, nşr. Tahâ Abdurraûf Sa'd (B.y.: el-Mektebetu't-Tevfikîyye, ts.), 3: 340; Ebu'l-Hasen Nûruddîn Ali b. Muhammed b. İsmâ b. Yûsuf Üşmûnî, *Şerhu'l-Üşmûnî alâ Elfiyeti'bni Mâlik el-müsemmâ Menhecü's-sâlik ilâ Elfiyeti'bni Mâlik*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-Arabî, 1955), 3: 136.

⁵⁹ Hasan b. Abdullah b. Merzûbânî Ebû Saîd Sîrâfî, *Şerh'u Kitâb'i Sîbeveyh*, nşr. Ali Seyyid Ali - Ahmed Hasan Mehdelî (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2008), 5: 137; Ebû'l-Hasen Ali b. Mu'mîn b. Muhammed b. Ali İbn Usfûr, *el-Mumtiu'l-kebîr fi't-tasrîf*, nşr. Fahreddin Kabâve (Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1996), 255; İbn Yaîş, *Şerhu'l-mufasssal*, 1: 207; Endelûsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 8: 81; Şâtîbî, *el-Mekâsîdü's-şâfiye*, 3: 67.

⁶⁰ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1: 104, 105.

⁶¹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1: 197.

⁶² İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1: 136.

⁶³ Süyûtî, *el-İktirâh*, 140, 141.

Oysa {ولسوف يعطيك ربك} (Pek yakında Rabbin sana verecek.) (Duhâ 93/5), {فلسوف تعلمون} (Yakında bilip göreceksiniz siz!) (Şuarâ 26/49) ayetlerinde ل harfi سوف/ye bitişmiştir. Dolayısıyla muzâri fiilin, başına gelen س ve سوف ile merfû olması mümkün değildir. Çünkü fiillerin âmillerinden hiçbirine ل harfinin bitiştiğine dair bir delil ve örnek yoktur.⁶⁴ Yine İbnü'l-Enbârî Basralı ve Kûfeli dilciler arasında tartışılan ve muzâri fiilin başına dâhil olup gelecek zaman ifade eden سوف ile ilgili bir tartışmada da bu istidlâl yoluna başvurmuştur. Kûfeli dilcilere göre muzâri fiilin başına dâhil olan س harfi, asıl itibariyle سوف/dir. Sıklıkla kullanılmasından dolayı kelime hafiflik sağlamak amacıyla baştaki iki harf hazf edilmiştir. Bunu kabul etmeyen Basralı dilcilere göre س de سوف de asıldır. Herhangi bir hazif yoktur. Çünkü Arapların sözlerinde tek bir harf kalana kadar bütün harfleri hazfedilen bir kelimenin örneği ve benzeri yoktur. Benzeri olmayan bir durumu kabul etmek ve meseleleri bu çerçevede izah etmek doğru sayılmamıştır.⁶⁵

289

OMÜİFD

Kimi nahiv meselelerinde konunun kapalı kalması veya makul olmayan gerekçelerle izah edilmesi yerine kısmen benzerlik bulunan başka durumlarla kıyaslanması ve meseleye bilinen durumları örnek göstererek açıklama getirilmesi tercih edilmiştir. Nitekim “نعم رجلاً زيد” (Zeyid ne güzel adamdır.) şeklindeki ifadelerde نعم kelimesinde gizli bir fâilin bulunduğu ve sonrasındaki nekra kelimenin (رجلاً) buna işaret ettiği ve cümlenin “نعم الرجل رجلاً زيد” (Zeyid -adamlık bakımından- ne güzel adamdır.) şeklinde takdir edildiği belirtilmiştir. Buna mukabil fâilin hazfedilmesi ve fiilin fâilsiz varsayılması kabul edilmemiş, konunun doğrudan bir ilişki bulunmasa bile “benzerlerine” hamledilmesi daha doğru görülmüştür.⁶⁶

“İstihân” İle İstidlâl (الاستدلال بالاستحسان)

⁶⁴ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1: 196, 197; Süyûtî, *el-İktirâh*, 140.

⁶⁵ İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf*, 2: 533; İbn Mâlik, *Şerhu't-teshîl li İbn Mâlik*, 1: 283.

⁶⁶ İbn Yaîş, *Şerhu'l-mufasssal*, 1: 207. Söz konusu istidlâl biçiminin diğer örnekleri için bk. İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf*, 2: 555, 563-566; Cemâlüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah İbn Mâlik, *Şerhu'l-kâfiyetü's-şâfiye*, nşr. Abdülmünim Ahmed Hüreydî (Riyâd: Dâru'l-me'mûn li't-turâs, 1982), 3: 1438; Şâtıbî, *el-Mekâsîdü's-şâfiye*, 8: 432; Üşmûnî, *Şerhu'l-Üşmûnî*, 3: 136.

İbn Cinnî, zayıf bir illet olarak nitelediği ihtihânın kural koyma ve gerekçelendirme süreçlerinde dilciye bir tür kolaylık ve genişlik sağladığını ifade etmiştir. Nitekim bazı durumlarda herhangi bir illete bağlı olarak hükme varmaktan ziyade gerek telaffuz kolaylığı ve gerekse kulağa hoş gelmesi gibi nedenlerle çeşitli kullanımlara cevaz verilmiştir. Zaruri bir durum olmaksızın hafif bir kullanımdan ağır bir kullanıma geçiş için ihtihân gerekçe gösterilmiştir.⁶⁷ İbn Cinnî istihânı illete mukabil olarak kullanmıştır. Dolayısıyla istihân herhangi bir illet veya kıyasi durumun bulunmadığı hallerde başvurulmuş bir gerekçelendirme biçimi sayılabilir. Bir başka ifadeyle bir kullanım ile ilgili herhangi bir zorunluluktan söz edilmeyen, zorunluluğa dair bir illete işaret edilmeyen durumlarla ilgili bazı hükümlerin izahında başvurulmuş bir yöntem olmuştur.⁶⁸ İstihânla izah edilen hükümler bir illete bağlı olarak varılan veya bir kıyâs gereği ulaşılan hükümlerle aynı kuvvette görülmemiştir. İstihâna daha çok sarf ilmi ile ilgili telaffuz esaslı meselelerde başvurulmuştur.⁶⁹ İbn Cinnî, istihân ile başvurulmuş hükümün teşmil edilemeyeceğini ve benzer durumların bu hükme kıyâs edilemeyeceğini belirtmiştir.⁷⁰

İstihân esaslı hükümlerin zayıf olduğu, kıyâs ve illete istinaden varılan hükümlerden farklı olarak bu hükümlerde ek şartlar ileri sürüldüğü, şartları taşımadığı zaman işlevsiz kalacağı belirtilmiştir. Bilindiği üzere Arapça kelime; isim, fiil ve harf olmak üzere üç türdür. Başka kelimeler üzerinde amel etme asıl itibariyle fiillere özgü bir durumdur. Amel eden isimler, fiile benzedikleri için ve fiile benzerlikleri oranında amel etmişlerdir. Harfler ise isim veya fiilden birine özgü olması şartıyla amel etmişlerdir. Herhangi birine özgü olmayan harflerin amel etmesi asıl itibariyle mümkün görülmemiştir. Olumsuzluk edatlarından olan ما bu çerçevede ele alınmış ve tıpkı ليس gibi amel etmesi Temîm ve Hicâz kabilelerinin kullanımları üzerinden tartışılmıştır. Zira Temîm kabilesi ما'nın amel etmemesinden yana iken Hicâz kabilesi amel etmesinden yana

⁶⁷ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1: 133 vd; Süyûtî, *el-İktirâh*, 141.

⁶⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1: 136, 137, 308; 2: 235.

⁶⁹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1: 350.

⁷⁰ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2: 235.

tavır göstermiştir. Ancak لیس'nin gibi amel etmesi için; olumsuzluğun devam etmesi ve başka olumsuzluk edatlarıyla bozulmaması, sonrasında şart edatı olan اِنْ gelmemesi, haberin öne geçmemesi gibi bazı şartlar ileri sürülmüştür. Nitekim İbn Mâlik'ten لیس'nin kıyâsa bağlı olarak değil aksine istihsânen amel etmesi nedeniyle bu şartların ileri sürüldüğü görüşü nakledilmiştir. Görüldüğü üzere asıl itibariyle âmil olmayan ancak istihsânen amel etmesi uygun görülen bir edat ancak bazı şartlara bağlı olarak amel etmiştir.⁷¹

Emir fiilinin mu'rab veya mebnîliği tartışmasında Kûfeli dilciler emir fiilinin mu'rab ve meczûm olduğunu belirtmişlerdir. Ancak bu görüş çok kabul görmemiştir. Nitekim Ukberî i'râbın bir manaya binaen lafza iliştiğini, emir fiilinin mu'rab veya mebnîliği arasında anlam bakımından bir fark bulunmadığını belirtmiştir. Ona göre i'râb lafza ilişkin ek, ziyade bir manadır. Emir fiili i'râb ile değişecek muhtelif manalara sahip değildir. Dolayısıyla i'râba ihtiyacı yoktur. Kelimeler ya asıl itibariyle veya istihsânen mu'rab olurlar. Emir fiilinde ise böyle bir durum yoktur.⁷² Kutrub'a göre de i'râb, lafza istihsânen ilişkin bir durumdur.⁷³ Yine gayri munsarîf kelimelerin sonlarında yer alan tenvinlerin düşmesi zaruri bir durum olmayıp istihsânen tercih edilen bir durumdur.⁷⁴ Benzer bir biçimde isimlerde aslolan mu'rab olmaktır. Çünkü isimler terkip içerisinde farklı anlamlarda kullanılırlar ve kullanıldıkları anlamlara göre değişik şekillere girerler. İsimlerde mebnîlik ise asli durumun dışına çıkma olup bir istihsân durumudur. Aynı şekilde fiillerde aslolan mebnî olmaktır. Fiillerin mu'rablığı da aslın dışına çıkma olup istihsân gereği olarak başvurulmuş bir durumdur.⁷⁵

⁷¹ Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 1: 379-381.

⁷² Ukberî, *et-Tebyîn*, 176, 177; *Mesâilu hilâfiyye fi'n-nahv*, nşr. Abdulfettâh Selîm (Kahire: Mektebetü'l-âdâb, 2007), 85, 86.

⁷³ Ukberî, *el-Lübâb*, 1: 55.

⁷⁴ Ukberî, *el-Lübâb*, 1: 521.

⁷⁵ Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Ahmed b. Ahmed İbnü'l-Haşşâb, *el-Mürtecel fi şerhi'l-Cümel*, nşr. Ali Haydar (Dımaşk, 1972), 35; Ukberî, *et-Tebyîn*, 159, 177; *el-Lübâb*, 2: 21; *Mesâil*, 97, 120.

1.6. “Asl” İle İstidlâl (الاستدلال بالأصل)

Bir hüküm koyma veya hükmü izah etme sürecinde dilcinin tutunduğu temel ilkelerden biri de “asl” ile ilgili ilkelerdir. Dilcilerin dile ait olgular- da asli durumları dikkate almaları sıklıkla görülen bir durum olmuştur. Nitekim bu hususta asla vurgu yapan bazı ilkeler öne çıkmıştır. Aslı üze- re gelenin illetinin sorulmayacağı, aslının dışına çıkanlar için illet arana- cağı ilkesi bu husustaki en temel ilkelerdendir. Dilsel olguların bazıları aslın dışına çıktığında özel bir duruma sahip olur ve farklı bir yaklaşım gerektirir. Nitekim gayri munsarıflar bunun en güzel örneğidir. Gayri munsarıflık gerektiren durumlara bakıldığında hepsi asli durumunun dışında farklı bir özellik kazanmış ve bu nedenle yeni bir durum gerek- tirmiştir.⁷⁶

İsim, fiil ve harflerin asli özellikleri vardır. İsimlerde aslolan mu’rab olmak, fiillerde aslolan mebnî olmak, harflerde aslolan mebnî olmak gibi durumlar bunlardan sadece birkaçıdır. Hükme varırken isim, fiil ve harfin asli özelliğine atıfta bulunma ve aslını önceleme de bir istid- lâl türüdür. İbnü’l-Enbârî bu istidlâl türüne muzâri fiilin merfûluğunu, başında nasp ve cezm edatlarının bulunmamasına bağlayanların görüşü- nü geçersiz kılmak için başvurmuştur. İbnü’l-Enbârî’ye göre bu durum merfûluğun mansûbluk ve meczûmluktan sonra gelmesini gerektirir ki bu asla aykırıdır. Zira merfûluğun mansûbluktan önce gelmesi asıldır. Merfûluk fâilin sıfatı, mansûbluk mef’ûlün sıfatıdır. Nasıl ki fâil mef’ûlden önce ise merfûluk da mansûbluktan öncedir. Yine merfûluğun meczûmluktan önce gelmesi de asıldır. Çünkü merfûluk asıl itibariyle isimlerin, meczûmluk ise fiillerin sıfatıdır. İsimlerin mertebesi fiillerin mertebesinden önce geldiğine göre merfûluk da meczûmluktan öncedir. O halde muzâri fiilin merfûluğu asıldır.⁷⁷

⁷⁶ İbnü’l-Enbârî, *Esrâru’l-Arabiyye*, 161, 162.

⁷⁷ İbnü’l-Enbârî, *Luma’*, 132, 133; *el-İnsâf*, 2: 449; Süyûtî, *el-İktirâh*, 140.

Sonuç

Arap dillileri iç tutarlılığa sahip, kapsayıcı ve yaygın kullanımları esas alan kurallar vaz etmek için yoğun gayretler sarfetmişlerdir. Kurallarının tutarlılığı ve kapsamlılığı konusunda büyük oranda amaçlarına ulaşmışlardır. Ancak bu durum dil kuralları arasında tartışmalı durumların ortaya çıkmasını önleyememiştir. Dilliler pek çok alanda ittifak etseler de aralarında azımsanmayacak düzeyde ihtilaflı meseleler yer almıştır. İşte bu çerçevede dilliler tartışılan dil meselelerinde çeşitli akıl yürütme biçimlerine, muhakeme yöntemlerine başvurmuşlardır. Bu çalışmada dillilerin sıklıkla başvurdukları yöntemlerden tespit edilenleri yoğunluk oranına göre ele alınmıştır. Dillilerin dile dair hükümlerini izah etmek, ilkelere gerekçelendirmek ve görüşlerini savunmak, muhataplarının iddialarını çürütmek ve geçersiz kılmak için başvurdukları açıklama biçimleri irdelenmiştir. Sık kullanılan ve nahiv usûlcülerince de vurgu yapılan istidlâl biçimleri öne alınmış, çalışmanın hacminin imkân tanıdığı oranda konular örneklendirilmiştir. Bundan sonraki çalışmalara yol göstermesi ve ışık tutması bakımından şu hususun ifade edilmesinde yarar olduğu kanaatindeyim: Sözü edilen ve kısa başlıklar altında ele alınan istidlâl biçimlerinin her biri ayrı bir çalışma konusu olacak nitelikte bir derinliğe sahiptir. Nahiv eserlerinde konuların her birinin izi etraflıca ve titizlikle sürülecek olursa faydalı sonuçlara ulaşmak kuvvetle muhtemeldir.

293

OMÜİFD

Kaynakça

- Bingöl, Abdülkuddüs. "İstidlâl". *DİA*. 23: 323-323. 2001.
- Dayf, Şevki. *el-Medârisu'n-nahviyye*. Kahire: Dâru'l-maârif, 1968.
- Endelûsî, Ebû Hayyân. *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerhi Kitâbi't-Teshîl*. Nşr. Hasan Hindâvî. 13 Cilt. Riyâd: Daru Küñûzi İşbilyâ, 2013.
- Fârisî, Ebû Ali el-Hasen b. Ahmed. *el-Mesâilu'l-Halebiyyât*. Nşr. Hasan Hindâvî. Dimaşk & Beyrut: Dâru'l-kalem & Dâru'l-menâre, 1987.
- İbn Akîl, Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah. *Şerhu İbn-i Akîl*. Nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd. 4 Cilt. Kahire: Dâru't-tûras, 1980.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osman. *el-Hasâis*. Nşr. Muhammed Ali Neccâr. 3 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-ilmiyye, 1952.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osman. *el-Munsif şerhu kitâbi't-tasrîf*. Nşr. Abdullah Emin İbrahim Mustafa. 3 Cilt. Kahire: İdâratü'l-hayâtî't-türâsî'l-kaðime, 1954.

- İbn Habbâz, Ahmed b. Hüseyin. *Tevcîhu'l-luma' şerhu kitâbi'l-Luma'*. Nşr. Fâyiz Ze kî Muhammed Diyâb. Kahire: Daru's-selam, 2002.
- İbn Mâlik, Cemâlüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *Şerhu'l-kâfiyeti's-şâfiye*. Nşr. Abdülmünim Ahmed Hüreydî. 5 Cilt. Riyâd: Dâru'l-me'mûn li't-turâs, 1982.
- İbn Mâlik, Cemâlüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *Şerhu't-teshîl li İbn Mâlik*. Nşr. Abdurrahman Seyyid - Muhammed Bedevî el-Mahtûn. 4 Cilt. Kahire: Hicr li't-tibâa ve'neşr, 1990.
- İbn Uşûr, Ebû'l-Hasen Ali b. Mu'mîn b. Muhammed b. Ali. *el-Mumtiu'l-kebîr fi't-tasrîf*. Nşr. Fahreddin Kabâve. Mektebetu Lübnân Nâşirûn, 1996.
- İbn Uşûr el-İşbîlî, Ebû'l-Hasen Ali b. Mu'mîn b. Muhammed b. Ali. *Şerhu Cüme-lî'z-Zeccâcî*. Nşr. Fevvâzeş-Şa'âr. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1998.
- İbn Vellâd, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *el-İntisâr li Sîbeveyh 'ale'l-Müberred*. Nşr. Züheyr Abdulmuhsin Sultan. Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1996.
- İbn Yaîş, Ebû'l-Bekâ Yaîş b. Ali. *Şerhu'l-mufasssal li'z-Zemahşerî*. Nşr. Emîl Bedî' Yakub. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2001.
- İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. Sehl. *el-Usûl fi'n-nahv*. Nşr. Abdülhüseyin el-Fetlî. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1996.
- İbnü'l-Enbârî, Ebû'l-Berekât Abdurrahman. *el-İnsâf fi mesâilî'l-hulâf beyne'l-basriyyîn ve'l-kûfiyyîn*. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetu'l-asriyye, 2007.
- İbnü'l-Enbârî, Ebû'l-Berekât Abdurrahman. *Esrâru'l-Arabiyye*. Nşr. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1997.
- İbnü'l-Enbârî, Ebû'l-Berekât Abdurrahman. *Lumau'l-edille fi usûlî'n-nahv*. Nşr. Saîd el-Afgânî. 2 Cilt. Dimaşk: Matbaatu'l-câmiati's-Sûriye, 1957.
- İbnü'l-Hâcib, Cemâlüddîn Ebî Amr Osman b. Ömer. *Emâli İbn'ul-Hâcib*. Nşr. Fahr Sâlih Süleyman Kadâre. 2 Cilt. Beyrut-Amman: Dâru'l-ciyl-Dâru Ammâr, 1989.
- İbnü'l-Haşşâb, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Ahmed b. Ahmed. *el-Mürtecel fi şerhi'l-Cümel*. Nşr. Ali Haydar. Dimaşk, 1972.
- Murâdî, İbn Ümmü Kâsım. *Tavdîhu'l-mekâsîd ve'l-mesâlik bi şerhi Elfiyeti İbn Mâlik*. Nşr. Abdurrahman Ali Süleyman. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-fikr el-Arabî, 2001.
- Müberred, Ebû'l-Hasan Muhammed b. Yezîd. *el-Muktedab*. Nşr. Muhammed Abdulhâlik Udayme. 4 Cilt. Kahire, 1994.
- Nâzru'l-Ceyş, Muhammed b. Yusuf b. Ahmed. *Temhîdu'l-kavâid bi şerhi Teshîli'l-fevâid*. Nşr. Ali Ahmed Fahir ve diğerleri. 11 Cilt. Kahire: Daru's-selam, 2007.
- Radî, Râdiyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî. *Şerhu'l-kâfiye*. Nşr. Yusuf Hasan Ömer. 4 Cilt. Bingazi: Dâru'l-kütübî'l-vataniyye, 1996.

- Sabbân, Ebu'l-İrfan Muhammed b. Ali. *Hâşiyetu's-Sabbân'alâ Şerhi'l-Üşmûnî 'alâ Elfiyyeti'bni Mâlik & Şerhu's-şevâhid li'l'Aynî*. Nşr. Tahâ Abdurraûf Sa'd. 4 Cilt. B.y.: el-Mektebetu't-Tevfikîyye, ts.
- Sîbeveyh, Ebû Bîşr Amr b. Osman b. Kanber. *el-Kitâb*. Nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 5 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1988.
- Sîrâfî, Hasan b. Abdullah b. Merzübânî Ebû Saîd. *Şerh'u Kitâb'î Sîbeveyh*. Nşr. Ali Seyyid Ali - Ahmed Hasan Mehdelî. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2008.
- Süheyli, Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah. *Netâicu'l-fiker fi'n-nahv*. Nşr. Adil Ahmed Abdulmevcud, Ali Muhammed Muavvad. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1992.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *el-İktirâh fi usûli'n-nahv*. Nşr. Abdulhakîm Atıyye. Dimaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2006.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *Hem'u'l-hevâmi' fi şerhi cem'i'l-cevâmi'*. Nşr. Ahmed Şemsüddîn. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1998.
- Şâtubî, Ebû İshâk İbrahim b. Mûsa. *el-Mekâsîdü's-şâfiye fi şerhi'l-hulâsati'l-Kâfiye*. Nşr. Ayyâd b. İd es-Sübeytî. 10 Cilt. Mekke: Câmiatu Ummu'l-kurâ, 2007.
- Ukberî, Ebû'l-Bekâ Muhibbuddîn Abdullah b. Hüseyin. *el-Lübâb fi ileli'l-binâi ve'l-i'rab*. Nşr. Gâzî Muhtâr Tuleymât - Abdülilâh Nebhân. 2 Cilt. Beyrut-Dimaşk: Dâru'l-fikr el-muâsır-Dâru'l-fikr, 1995.
- Ukberî, Ebû'l-Bekâ Muhibbuddîn Abdullah b. Hüseyin. *et-Tebyân mezâhibi'n-nahviyyîne'l-Başıyyîn ve'l-Kûfiyyîn*. Nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin. Beyrut: Dâru'l-garb el-İslâmî, 1976.
- Ukberî, Ebû'l-Bekâ Muhibbuddîn Abdullah b. Hüseyin. *Mesâilu hilâfiyye fi'n-nahv*. Nşr. Abdulfettâh Selîm. Kahire: Mektebetu'l-âdâb, 2007.
- Üşmûnî, Ebu'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Muhammed b. İsa b. Yûsuf. *Şerhu'l-Üşmûnî alâ Elfiyyeti'bni Mâlik el-müsemma Menhecü's-sâlik ilâ Elfiyyeti'bni Mâlik*. Nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-Arabî, 1955.
- Verrâk, Ebû'l-Hasan Muhammed b. Abdullah. *İlelu'n-nahv*. Nşr. Mahmud Câsim Muhammed Dervîş. Riyâd: Mektebetu'r-rüşd, 1999.
- Zeccâcî, Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk. *el-İdâh fi ileli'n-nahv*. Nşr. Mâzin el-Mübârek. Beyrut: Dâru'n-nefâis, 1979.

